

КОСОВСКО-МЕТОХИЈСКИ
ЗБОРНИК

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS
COMITE DE L'ACADEMIE POUR L'ETUDE
DU KOSOVO ET METOHIJA

RECUEIL DU KOSOVO ET METOHIJA

9

REDACTEUR DRAGAN VOJVODIĆ

BELGRADE 2022

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
АКАДЕМИЈСКИ ОДБОР ЗА ПРОУЧАВАЊЕ
КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

КОСОВСКО-МЕТОХИЈСКИ ЗБОРНИК

9

УРЕДНИК ДРАГАН ВОЈВОДИЋ

БЕОГРАД 2022

ЧЛАНОВИ РЕДАКЦИЈСКОГ ОДБОРА

ГОЈКО СУБОТИЋ
МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ
ДРАГАН ВОЈВОДИЋ, уредник
РАДА СТИЈОВИЋ, секретар
КОСТА ЧАВОШКИ
СЛОБОДАН РЕМЕТИЋ
РАДИВОЈЕ МЛАДЕНОВИЋ
МИЛОМИР СТЕПИЋ

Примљено на I електронском скупу Одељења историјских наука
18–21. јула 2023. године

НА ПРЕДЊОЈ СТРАНИ КОРИЦА:
АМБЛЕМ – ГРАЧАНИЧКА ЦРКВА У РУЦИ
КТИТОРА КРАЉА МИЛУТИНА СА ФРЕСКЕ У
ГРАЧАНИЦИ, 1321. ГОДИНА – НИКОЛА ДУДИЋ
ТЕКСТ – ДРАГОМИР ТОДОРОВИЋ

ИЗДАЈЕ:
СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ISSN 0354-284X

ЛЕКТОР И КОРЕКТОР: ЈОВАНА ШЋЕПОВИЋ

ПРЕВОД НА ЕНГЛЕСКИ ЈЕЗИК: МИЉАНА ПРОТИЋ

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК: НИКОЛА СТЕВАНОВИЋ

КОМПЈУТЕРСКА ПРИПРЕМА ЗА ШТАМПУ: ДАВОР ПАЛЧИЋ

ШТАМПА: ПЛАНЕТА ПРИНТ, БЕОГРАД

ТИРАЖ: 300 ПРИМЕРАКА

ШТАМПАЊЕ ЗАВРШЕНО 2023. ГОДИНЕ

САДРЖАЈ – TABLE DES MATIERES

<i>Таџјана Сџародубцев</i>	Призори Преображења Христовог у Призренском јеванђељу	1
<i>Tatjana Starodubcev</i>	Transfiguration Scenes in the Prizren Gospel	31
<i>Зоран Ранковић</i>	О неким фонолошко-фонетским и морфолошким особинама рукописног минеја РС 5 Народне библиотеке Србије	35
<i>Zoran Ranković</i>	Some Phonological-phonetic and Morphological Characteristics of the Menaion MS RS 5 from the National Library of Serbia	46
<i>Марка Томић</i>	Неколико до сада неидентификованих сцена грачаничког менолога	47
<i>Marka Tomić</i>	A Few Heretofore Unidentified Scenes in the Gračanica Menologion . . .	77
<i>Tatjana Katić</i>	On the Origin of Konstantin Mihailović, Author of the <i>Turkish Chronicle</i>	81
<i>Таџјана Каџић</i>	О пореклу Константина Михаиловића, аутора <i>Турске хронике</i> . . .	94
<i>Лазар Љубић</i>	Српски патријарси светитељи XVII столећа	97
<i>Lazar Ljubić</i>	Serbian Patriarchs Saints of the Seventeenth Century	125
<i>Урош Шешум</i>	„О свештенству призренском варошком и сеоском“ свештеника Милоша Велимировића	127
<i>Uroš Šešum</i>	On the Urban and Rural Clergy of Prizren by Miloš Velimirović . . .	135
<i>Драган Војводић</i> <i>Ивана Женарју Рајовић</i>	Живопис Пећке патријаршије из 1875. године	137
<i>Dragan Vojvodić</i> <i>Ivana Ženarju Rajović</i>	The Paintings of the Patriarchate of Peć Monastery from 1875	163
<i>Милун Сџијовић</i>	Прилог односима у Призренској богословији уочи ослобођења Старе Србије	167
<i>Milun Stijović</i>	The Relations in the Prizren Seminary on the Eve of the Liberation of Old Serbia: a Contribution	195

<i>Радивоје Младеновић</i>	Говор Призренског Подгора у метохијско-северношарпланинском микроконтинууму	197
<i>Radivoje Mladenović</i>	The Vernacular of the Prizren Podgor within the Metohija-north Šara Microcontinuum	230
<i>Тања Милосављевић</i>	Лингвокултурне специфичности тематске групе 'тканине' у српском призренском говору	231
<i>Tanja Milosavljević</i>	The Linguacultural Specificities of the Thematic Group of 'Cloth' in the Serbian Vernacular of Prizren	249
<i>Татијана Трајковић</i>	Вокални систем говора косовскокаменичког краја	251
<i>Tatjana Trajković</i>	Vocal System of the Vernacular of the Kosovska Kamenica Region	275
<i>Марија Јефтимијевић</i> <i>Михајловић</i>	Повест о клобучком диздару Асану Бегенишићу (Данак у крви као књижевни мотив у роману <i>Клобук</i> Петра Сарића)	277
<i>Marija Jeftimjević</i> <i>Mihajlović</i>	The Story of Klobuk Dizdar Asan Begenišić. Blood Tax as a Literary Motif in the Novel <i>Klobuk</i> by Petar Sarić	289
<i>Јово Медојевић</i> <i>Саша Милосављевић</i>	Антропогеографски процеси на територији Сиринићке жупе	291
<i>Jovo Medojević</i> <i>Saša Milosavljević</i>	Anthropogeographic Processes in the Territory of the Sirinić Župa	311

ПРИКАЗИ КЊИГА

	Резултати досадашњих и правци будућих истраживања српских народних говора Косова и Метохије, главни уредник З. Кнежевић, уредници Р. Младеновић, П. Пипер, Београд – Косовска Митровица, 2021 (<i>Недељко Богдановић</i>)	315
	Пола века Универзитета у Приштини: сложеност трајања, уредник Ј. Базић, Косовска Митровица 2021 (<i>Јелена Павличић Шарић</i>)	321

НЕКОЛИКО ДО САДА НЕИДЕНТИФИКОВАНИХ СЦЕНА ГРАЧАНИЧКОГ МЕНОЛОГА

МАРКА ТОМИЋ*

УДК 271.222(497.115)-526.62:75.052

У раду се идентификују сцене грачаничког менолога којима се илуструју последња три дана месеца јуна – Обретење моштију светих Кира и Јована (28. јун), Страдање светих апостола Петра и Павла (29. јун) и Сабор светих дванаест апостола (30. јун). Изнети су и нови подаци о још једној представи – могуће преподобног Павла врача (28. јун).

Кључне речи: Грачаница, сликани менолог, српско средњовековно сликарство, Обретење моштију светих Кира и Јована, Страдање светих апостола Петра и Павла, Сабор светих дванаест апостола

Иконографска истраживања грачаничког менолога пружила су целовиту слику о садржају и изгледу овог обимног циклуса.¹ Први научни допринос познавању сликаног календара у катедрали Липљанске епископије дао је Владимир Р. Петковић који је објавио илустрације месеца септембра.² Целокупни иконографски репертоар овог месецослова каталогски је обрадио Павле Мијовић у оквиру обимне студије посвећене сликаним календарима у средњовековном зидном сликарству.³ Бранислав Тодић је обогатио знања о календарској целини доневши нове идентификације сцена и допуне натписа уз њих у склопу монографског изучавања грачаничког сликарства.⁴ Он је касније посветио пажњу друштвеним и

* Византолошки институт САНУ, Београд, marka.tomic@gmail.com.

¹ Захвалност дугујемо професору Драгану Војводићу и Фонду БЛАГО који су нам уступили фотографије фресака грачаничког менолога, снимљених током септембра 2021. године. Овом приликом захваљујемо и Џулији Герхард, директору Визуелних извора и кустосу Ликовне и историјске колекције департмана за уметност и археологију Принстон универзитета, чијом љубазношћу смо добили на располагање фотографије икона

из манастира Свете Катарине на Синају, као и колегиници Елизабети Неграу за фотографије фресака из манастира Козија.

² В. Р. Петковић, *Из црквеног календара у живојису Грачанице*, ГСНД 19 (1938) 79–86.

³ П. Мијовић, *Менолог. Историјско-уметничка истраживања*, Београд 1973, 285–307.

⁴ Б. Тодић, *Грачаница. Сликарство*, Београд–Приштина 1988, 99–106.

уметничким околностима првих деценија XIV века, када се у српској средини јављају сликани календари, образложивши место и значење ове иконографске теме у програмима фресака црква из доба краља Милутина.⁵ Коначно, у задње време су актуелизована нека од значајнијих методолошких питања чији је циљ прецизније одређење односа између календарских илустрација и њихових литерарних основа. Упоредним истраживањем садржаја уметничког и рукописног средњовековног наслеђа Татјана Стародубцев је указала на вредност података о празницима, распоређеним према годишњем циклусу богослужења, који се налазе у пролозима.⁶

Упркос опсежним и детаљним истраживањима поједини делови грачаничке календарске целине остали су из разумљивих разлога неидентификовани. Реч је о слабије очуваним фрескама, прекривеним тамним талогом чађи или тешко доступним представама у вишим зонама живописа, које су остале изван домаћаја непосредног проучавања. Значајну промену у том смислу донели су обимни сликарско-конзерваторски радови Републичког завода за заштиту споменика културе у Београду који су трајали готово целу прошлу деценију (2010–2018).⁷ Чишћење целокупног живописа у католикону манастира Грачанице вратило је његов првобитни сјај и светао колорит, омогућивши да се ове сликане површине изнова јасније сагледају и научно документују. Дигиталне фотографије грачаничких фресака које су чланови екипе Фонда Благо из САД снимили током извођења и по завршетку конзерваторско-реставраторских радова представљају нову научну документацију захваљујући којој се могу допунити знања и о сликаном календару.

Овај циклус, који обухвата целу годину, простире се у највишим зонама стубаца наоса, затим се наставља на сводовима и зидовима бочних пролаза и завршава у просторима испод западног пара купола.⁸ Тако су последња три месеца насликана у највишим деловима северозападног поткуполног простора. У претпоследњој зони календара на источном зиду смештено је неколико илустрација чија је идентификација, према мишљењу старијих истраживача, неизвесна због слабе очуваности фресака (сл. 1).⁹ Оне су

⁵ Б. Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд 1998, 164–165, 330–337.

⁶ Т. Стародубцев, *Оглед о сликаним календарима у средњовековној Србији и њиховим писаним изворницима. Пример месеца септембра*, ЗЛУМС 45 (2017) 71–90.

⁷ М. Станојловић, *Грачаница: хроника сликарско-конзерваторских радова 2010–2018*, Београд 2021. Сф. М. Станојловић, А. Јеликић, *Испитивачки физичко-хемијски и ирвенивни заштитни радови на дело-*

вима зидног сликарства Успенског храма манастира Грачаница, Гласник ДКС 35 (2011) 129–132; М. М. Станојловић, *Од методике иодучавања до методологије стручног заштитног рада на зидном сликарству Грачанице*, Живопис 9 (2020) 296–308.

⁸ Детаљније о распореду илустрација грачаничког календара сф. Б. Живковић, *Грачаница. Црпјежи фресака*, Београд 1989.

⁹ Мијовић, *Менолог*, 14, 303; Тодић, *Грачаница*, 106.

распоређене између 24. јуна и 1. јула. Снимци Фонда Благо, направљени из непосредне близине омогућавају да се три представе у поменутој групи поуздано идентификују.

САБОР ДВАНАЕСТ АПОСТОЛА (30. ЈУН)

Најпре ћемо размотрити илустрацију у горњем десном пољу будући да има сачуван натпис, ознаку за датум и препознатљиву иконографију (сл. 2). Иза ниског зида распоређене су две групе од шест допојасних фигура у хитонима и химатионима. Њихова лица су готово у потпуности уништена, али се на основу одеће и других иконографских атрибута лако може закључити да насликани ликови представљају апостоле. То потврђује и натпис ств (к)і · ап(осто)лы · у горњем делу представе, као и ознака за датум λ̄ исписана између две скупине апостола. Реч је о празнику Сабор светих дванаест апостола, који се прославља 30. јуна. Леву групу предводи апостол Петар, на шта упућују карактеристичан облик његове физиономије у профилу, остаци седе косе на челу, као и савијени свитак у левој руци. Наспрам Петра, други низ предводи апостол оштећеног лица, који држи књигу црвених корица без украса. На тај начин приказује се књига посланица какву апостол Павле има на многим средњовековним представама, те би у овој допојасној фигури требало препознати другог првоврховног апостола.¹⁰ Кодекси са златним корицама које држе двојица Христових ученика распоређених иза апостола Павла у првом реду десне групе упућују на иконографска обележја јеванђелиста. Нешто боље је сачувана друга фигура. Иако је насликаном оштећен доњи део лица, тамносмеђа кратка коса и средовечни лик пристају иконографији јеванђелисте Луке. Испред њега је вероватно Матеј. На иконографију овог писца јеванђеља упућују сачувани остаци његовог лика – проседи праменови косе на темену, бркови и брада. Последњи у првом реду је млади апостол кратке косе, који држи савијени свитак. Овакав изглед одговара двојици Христових ученика – Томи и Филипу. Преостала двојица апостола у овој групи представљена су, у недостатку простора, само нимбовима. Очекивано би било, на основу остатка инкарната и горњег дела главе, да се у апостољу који се налази у левој групи иза Петра препозна Јован Богослов. На његов лик би упућивало ћелаво теме са залисцима. Међутим, будући да би било сасвим необично изоставити јеванђеље у представи овог Христовог ученика, питање идентитета насликане личности мора остати отворено.¹¹ Немирна коса у таласима, једини сачуван део лика трећег апостола у левој групи, припада сасвим сигурно

¹⁰ Детаљније о овом елементу иконографије апостола Павла cf. М. Чанак-Медић, Д. Поповић, Д. Војводић, *Манастир Жича*, Београд 2014, 262 (Д. Војводић). Cf. иконографске описе примера илустрација Сабора дванаест апостола даље у тексту.

¹¹ Није немогуће ни да је јеванђеље било насликано у левој руци апостола. Много је мања могућност да је реч о светом Симону Зилоту, будући да се он никада не слика у првом реду Христових ученика.

светом Андреји. До њега је Христов ученик поприлично оштећеног лица. Његовој идентификацији ипак помаже сачувани фрагмент доњег дела лица, који показује голобрадог младог апостола – Тому или Филипа. У недостатку простора, преостала двојица апостола у другом реду само су означена нимбовима.

У литургијским синаксарима 30. јун је посвећен празнику Сабора дванаесторице апостола. Према *Тийику Свeтe Сoфuје* спомен светим апостолима се врши у присуству патријарха с процесijом, у цркви Светог апостола Павла (првобитно светих Петра и Павла) која се налази у оквиру комплекса Сиротишта (Ορφανοτροφείον), најстарије и најугледније добротворне установе у Цариграду. Ширу слику литургијског прослављања овог празника с краја XI века пружа анонимни тарагонски путописац. Он саопштава да се на Сабор светих апостола из царске палате износила глава апостола Павла – изузетно цењена апостолска реликвија – која се затим у свечаној процесiji, предвођеном патријархом, носила све до цркве Светих апостола. Списак Христових ученика није исти у свим синаксарима, што се може видети на примерима два рукописа према којима је сачињено Матeосово издање *Тийика Свeтe Сoфuје*. Док се на апостолској листи старијег рукописа из библиотеке манастира Светог Јована Богослова на Патмосу (бр. 266, IX–X век) налазе Петар, Павле, Андреја, Симон, Тома, Јаков Заведејев, Марко, Лука, Матеј, Јован, Вартоломеј и Филип,¹² у млађем, тзв. рукопису бр. 40 из манастира Светог Крста у Јерусалиму (X–XI век) уместо Марка и Луке су се нашли апостоли Матија и Јуда Тадеј.¹³ Поменуће разлике указују на важне аспекте формирања апостолског колегијума у периоду од краја IX до краја XII века у Цариграду. Иако ће значај двојице корифеја и четворице јеванђелиста пресудно утицати у каснијем периоду на тумачења апостолског наслеђа, па самим тим и састава Христових ученика, у синаксарима поменутог периода бројнији су они спискови који се ослањају на неке од тзв. листа апостола – популарних колекција апостолских досијеа, које најчешће под псеудонимима постоје у грчкој рукописној традицији од VII/VIII века.¹⁴ На то указују литургијски извори на основу којих је објављен *Синаксар Цариградске*

¹² Рукопис садржи синаксар и типик за целу годину. Објавио га је А. А. Дмитриевскиј, *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока*, Т. 1: Τυπικά. Ч. 1 Киев 1895, 84. Cf. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e Codice Sirmondiano Nunc Berolinensi*, ed. H. Delehaye (Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris), Brussels 1902, X–XI. Његов садржај укључен је и у критичко издање *Cod. 40* из манастира Светог Крста у Јерусалиму. V. *Le typicon de la Grande église, Ms. Sainte-Croix no 40, Xe siècle*, introduction, texte critique, traduction et notes, ed. J. Mateos, S. I., I, Roma 1962. За

датовање v. Delehaye, *Synaxarium CP*, X; *Le typicon de la Grande église*, X–XVIII.

¹³ *Le typicon de la Grande église*, 326–327.

¹⁴ Највећи број грчких апостолских листа објавио је Т. Schermann, *Prophetarum vitae fabulosae: indices apostolorum discipulorumque Domini Dorotheo, Epiphanio, Hippolyto aliisque vindicata*, Lipsiae Teubneri 1907, 107–184. Cf. ВНГ, 150–154; ВНГ. *Novum Auctarium*, ed. F. Halkin, Bruxelles 1984, 150–154k, 155, 156b. Тај корпус је увећан идентификовањем нових рукописа. Cf. M. Van Esbroeck, *Neuf listes d'apôtres orientales*, Augustinianum

цркве.¹⁵ Када је реч о хагиографским елементима комеморације Сабора дванаесторице апостола у *Синаксару Цариградске цркве*, они представљају збир сажетих апокрифних података о животу, мисионарском деловању и страдању или смрти о сваком од дванаесторице Христових ученика.¹⁶ Млађи синаксар Евергетидског типика (прва четвртина XII века),¹⁷ као и поједини синаксари у патријаршијским јеванђелистарима из око 1100. године имају комеморацију Сабора светих апостола у краткој форми, без листе апостола.¹⁸

Календари ученог цариградског песника Христифора Митиленског (око 1000, после 1050. или 1068) написани у класичном метру представљају наредну хронолошку етапу литургијских календара.¹⁹ Епиграми посвећени светима и празницима по данима црквеног календара сачувани су у бројним рукописима насталим у другој половини XII века и касније.²⁰ Овај песник на првом месту наводи Дванаест апостола за 30. јун:

„In XII S. apostolos:

Τιμῶ θεόπτας δώδεκα Χριστοῦ φίλους,

Ἦρώας ἄνδρας καὶ θεοῦς τολμῶ λέγειν.²¹

Како је текло иконографско уобличавање календарске илустрације Сабора светих апостола? Број сачуваних представа овог празника у менолозима, насталим у периоду од XI па све до краја XIII столећа, прилично је скроман. Разлог лежи у чињеници да минијатуре за месец јун нису сачуване у

34 (1994) 109–199; C. Guignard, *Greek Lists of the Apostles: New Findings and Open Questions*, *Zeitschrift für Antikes Christentum* 20/3 (2016) 469–495. За систематизован преглед издања текстова v. A. Виноградов, *Апостольские списки – «забытая» страница христианской литературы*, *Богословские труды* 40 (2005) 128–138.

¹⁵ Cf. *Synaxarium CP*, col. 779–782 и *Synaxaria selecta*.

¹⁶ *Synaxarium CP*, col. 779–782. За апокрифне хагиографске саставе и легенде о апостолима v. C. Tischendorf, *Acta apostolorum apocrypha*, Lipsiae 1851; R. A. Lipsius, *Die apokryphen Apostelgeschichten und Apostellegenden*, I–II, Braunschweig 1883–1884; T. Schermann, *Propheten- und Apostellegenden: nebst Jüngeratalogen des Dorotheus und verwandter Texte*, Leipzig

1907; M. R. James, *The Apocryphal New Testament*, Oxford 1975.

¹⁷ R. H. Jordan, *The Synaxarion of the monastery of the Theotokos Evergetis. March–August. The movable cycle*, Belfast 2005, 175–177.

¹⁸ J. Lowden, *The Jaharis Gospel Lectionary: The Story of a Byzantine Book*, New York 2009, 23–26, 111 (Appendix I).

¹⁹ *Christopher of Mytilene*, in: ODB II, ed. A. Kazhdan, A.-M. Talbot, New York – Oxford 1991, 442 (A. Kazhdan).

²⁰ *Ecclesiae Graecae martyrologium metricum ex Menaeis, cod. Chiffletiano, Actisque Sanctorum*, ed. U. G. Siberus, Lipsiae 1727; E. Follieri, *I calendari in metro innografico di Cristoforo Mitileneo*, Brussels 1980.

²¹ *Ecclesiae Graecae martyrologium*, 219–220.

тзв. царским менолозима, док менолози Метафрастове редакције нису укључивали празник посвећен светим апостолима. Далеко већи значај у том хагиографском штиву имао је 29. јун, када се црква сећа страдања апостолских корифеја.²² Стога драгоцен ликовна сведочанства пружају календарске иконе из ризнице манастира Свете Катарине на Синају. Најстарија је икона-хексаптих из друге половине XI века, чије тематско језгро представља менолошки циклус за целу годину, распоређен на четири средишња панела.²³ У пољу за 30. јун, у складу са *Синаксаром Цариградске цркве*, насликана је апостолска група (сл. 3) Централно место у композицији додељено је четворици јеванђелиста који су, поред иконографских атрибута, истакнути и колористичким третманом. Матеј, Јован, Марко и Лука у тамноплавим хитонима и химатионима и с кодексима, стоје у првом реду, док су преостали апостоли приказани у неутралном тону и размештени су у другом плану без иконографске карактеризације.²⁴

С краја XI века потиче још једно репрезентативно дело синајске ризнице – диптих малих димензија али сложеног тематског програма који обједињује сцене Додекаортона и илустрације менолога за целу годину.²⁵ Доминирају стојеће фигуре светих које су распоређене, најчешће по тријадама, на обе табле у осам редова. Иако је синајски диптих већ дуго познат у литератури, његова целокупна менолошка садржина с пратећим натписима није била предмет научне обраде. Захваљујући дигиталној репродукцији ове иконе на интернет страници Универзитета Принстон и Универзитета Мичиген, где је објављена фото-архива Курта Вајцмана и Џорџа Форсајта настала током њиховог истраживања на Синају између 1958. и 1965. године (“Michigan-Princeton-Alexandria Expeditions to Mountain Sinai”) могуће је идентификовати дванаесторицу апостола у пољу које одговара 30. јуну (сл. 4).²⁶ Једино су иконографски препознатљива четворица јеванђелиста у првом реду. Матеј, Јован, Марко и Лука – сви држе свитке и одевени су у плаве хитоне

²² За илустрације 29. јуна у Метафрастовим менолозима cf. Мијовић, *Менолог*, 197–198, 213; N. Patterson Ševčenko, *Illustrated Manuscripts of the Metaphrastian Menologion*, Chicago 1990, 61–72, 140.

²³ Поред менолога, програм садржи пет Богородичиних представа, сцене из Христовог живота и Страшни суд. V. G. Galavaris, *An Eleventh Century Hexptych of the Saint Catherine's Monastery at Mount Sinai*, Venice – Athens 2009.

²⁴ Натпис: Λ. Ἡ σύναξις τ(ῶν) ἱβ ἀπο(στόλων). Cf. *Ibid.*, 115–116, pl. 12, последње поље у трећем реду.

²⁵ За основне податке о икони v. Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Εἰκόνας τῆς μονῆς Σινᾶ*, I, Αθήνα 1956, fig. 131–135; II, 1968, 119–

120; Мијовић, *Менолог*, 180, n. 102; *Sinai: Treasures of the Monastery*, ed. K. Manafis, Athens 1990, 148–149, fig. 17; *Holy Image, Hallowed Ground: Icons from Sinai*, ed. R. S. Nelson, K. M. Collins, Los Angeles 2006, cat. no. 30; G. R. Parpulov, *Mural and Icon Painting at Sinai in the Thirteenth Century*, in: *Approaching the Holy Mountain. Art and Liturgy at St Catherine's Monastery in the Sinai*, ed. S. E. J. Gerstel, R. S. Nelson, Turnhout 2010, 412.

²⁶ „Menologion Icon for Twelve Months“, *The Sinai Icon Collection*, accessed January 26, 2022; <https://vrc.princeton.edu/sinai/items/show/6439>; <https://www.sinaiarchive.org/s/mpa/item/6931#?c=&m=&s=&cv=4&xywh=-675%2C-1%2C6679%2C4000>.

са светлоружичастим химатионима. Прилагодивши се расположивом простору сликар је само ликовно назначио преостале Христове ученике у другом плану.²⁷

Трећи пример на који желимо да скренемо пажњу овом приликом до сада није публикован. У питању је икона за месец јун²⁸ – део целине из XII века коју чини дванаест менолошких икона за сваки месец у години.²⁹ Свака има по шест редова, у којима је распоређено по петнаест стојећих фигура светих, односно сцена најзначајнијих празника. Њихов положај, на стубовима католикона синајског манастира Свете Катарине, и данас као и у прошлости има сврху да ликовним језиком оживи прописане комеморације светих и празника које чине годишњи циклус богослужења.³⁰ На основу дигиталног снимка иконе за јун, објављене у оквиру поменуте фотоархиве Универзитета Принстон и Мичиген, уочава се да последње поље предвиђено за 30. дан месеца испуњава група апостола (сл. 5).³¹ Илустрација празника Сабор дванаест апостола осмишљена је на исти начин као и на старијим примерима – истакнути су јеванђелисти који стоје у првом реду и држе кодексе (Јован, Марко, Матеј и Лука), у другом реду се могу препознати Јаков Заведејев и Андреја, док су преостали апостоли приказани сумарно.³²

Следећи пример који се може уврстити у ову групу тематски и иконографски је осмишљен на сасвим другачији начин. Реч је о илустрованом минеју из Лавре Светог Саве Освећеног код Јерусалима (*Cod. Saba 208*) који је настао крајем XII века. Илустрација за 30. јун представљена је целином мартиролошке садржине коју чине три минијатуре – на првој су мученичке смрти Петра, Павла, Андреје и Јакова Заведејевог (91r), друга приказује смрт Јована, Луке, Матеја, Марка, Вартоломеја, Симона Зилота

²⁷ Сачуван је и натпис уз композицију, али његов садржај није могуће поуздано пренети на основу снимка.

²⁸ У литератури се среће податак да је икона за јун публикована. У питању је, међутим, грешка која се поткрала писцима књиге о синајским иконама Г. и М. Сотириу, па је илустрација за месец јул у легенди означена као јун. Cf. Σωτηρίου, *Εικόνες*, I, fig. 127. Тај податак потом презимају и други аутори. Cf. Мијовић, *Менолог*, 180, n. 101; Parpulov, *Mural and Icon Painting*, 384.

²⁹ Публиковане су иконе за фебруар (Σωτηρίου, *Εικόνες*, I, fig. 126; Π. Βοκοτόπουλος, *Βυζαντινές εικόνες*, Αθήνα 1995, fig. 51); март (*Sinai: Treasures of the Monastery*, 161, fig. 30); април (*Sinai: Treasures of the Monastery*, 53, fig. 22); мај (Σωτηρίου, *op. cit.*, I, fig. 128–130) и јул

(Σωτηρίου, *op. cit.*, fig. 127). Cf. Parpulov, *Mural and Icon Painting*, 384.

³⁰ Питање функције календарских икона разматра N. Patterson Ševčenko, *Marking holy time: the Byzantine calendar icons*, in: eadem, *The Celebration of the Saints in Byzantine Art and Liturgy*, IV, Farnham 2013, 51–61.

³¹ „Menologion Icon for June“, *The Sinai Icon Collection*, accessed January 26, 2022; <https://vrc.princeton.edu/sinai/items/show/7110>; <https://www.sinaiarchive.org/s/mpa/item/13478#?c=&m=&s=&cv=&xywh=756%2C2006%2C2404%2C2161>.

³² Сачуван је и натпис уз композицију, али његов садржај није могуће поуздано пренети на основу снимка.

и Томе (91v), док је страдање апостола Филипа насликано на засебној, трећој минијатури (92r).³³

Иако број сачуваних представа није довољан за давање садржајнијих оцена о динамици и кретањима иконографије Сабора светих апостола током XI и XII века, може се рећи да је иконографско решење које се почетком XIV века јавља у зидним календарима установљено у основним цртама већ у најранијем периоду. С друге стране, решење из јерусалимског рукописа *Cod. Saba 208* указује на то да је постојао и другачији приступ који је своје хагиолошке и иконографске обрасце имао у мученичкој апостолској тематици. Они се налазе међу синаксарима у којима је хагиографска садржина Сабора дванаесторице апостола представљена њиховим страдањима,³⁴ док се иконографски узор препознају у оновременим календарским илустрацијама датума када се појединачно помињу Христови ученици.

Наредни период обележава палестинска синтеза, тј. снажни утицај јерусалимских литургијских типика на византијске монашке типике.³⁵ Литургијски помени празника Сабора дванаест апостола имају своје место у месецословима типика Лавре светог Саве Освећеног,³⁶ чији се утицај ширио током XIII и XIV века у православном свету. Богослужбени обрасци јерусалимског типика уводе се у српску средину у оквиру литургијске реформе која се спроводила у време краља Милутина (1282–1321). Најважнији литургијски извори су синаксари у типичу архиепископа Никодима из 1318/1319 и Романовом типичу (*Ms. slav. Wuk 49*, 1331). Док први показује литургичке утицаје Цариграда, други

³³ A. Baumstark, *Ein illustriertes griechisches Menaion des Komnenenzeitalters*, *Oriens christianus* 3/1 (1927) 71–73, 75–76, fig. 2; Мијовић, *Менолог*, 203, н. 170; A. Weyl Carr, *Byzantine illumination, 1150–1250: The study of a provincial tradition*, Chicago – London 1987, 77–78, cat. no. 51, 7D3, 7D4 (са библиографијом).

³⁴ Cf. синаксар за месеце март–август (*Cod. Paris 1575*, Национална библиотека у Паризу, XII век). За основне податке о рукопису v. Delehayе, *Synaxarium CP, XXXVIII (Ra)*. Текст је објавио Schermann, *Prophetarum vitae fabulosae*, 184, 194–196.

³⁵ О томе детаљније у: *The Sabaite Heritage in the Orthodox Church from the Fifth Century to the Present*, ed. J. Patrich, Leuven 2001; A. Lossky, *Die griechischen sabaïtischen liturgischen Typika–ihre kul-*

turgeschichtliche Bedeutung und Stellung zwischen Palästina und Konstantinopel, in: *Orientierung über das Ganze: liturgische Vielstimmigkeit der Ökumene und das Zweite Vatikanische Konzil*, ed. A. Gerhards, T. Chronz, Berlin – Münster 2015, 55–72.

³⁶ Cf. два рукописа исте редакције с краја XII века с пуним синаксарима – *Sinait. gr. 1096* [А. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках Православного Востока*, Т. 3: *Типика*, ч. 2, Петроградъ 1917, 51 (30. јун: Τῶν ἁγίων καὶ πανευφύμων ἱεραποστόλων)] и *Sinait. gr. 1094* [А. Lossky, *Le Typikon Byzantin: édition d'une version grecque partiellement inédite: analyse de la partie liturgique*, Paris 1987, 222 (30. јун: Λ. Ἡ σύναξις τῶν ἁγίων ἀποστόλων, с прописаном службом за прослављање празника)].

представља светогорску варијанту јерусалимског устава. Овом списку треба додати још два месецослова јерусалимског устава – рукопис *САНУ 294* из друге четвртине XIV века и Бечкеречки типик из треће четвртине XIV века. У прва два и у последњем рубрика за 30. јун садржи поредак службе за прослављање Сабора дванаест светих и прехвалних апостола,³⁷ док се у трећем налази кратка памјат овом празнику.³⁸

Важни литерарни предлошци за уобличавање живописаних менолога у овом периоду били су описи и синаксарска житија у пролозима. Прости, тзв. „нестишни“ пролози старије редакције за целу годину, обликовани су и прерађивани у Византији у X и XI веку, а српски превод су добили током XIII и XIV века.³⁹ У најстаријем српском рукописном прологу Константина Мокусијског (*ЈАЗУ III с 6*), с краја XIII или почетка XIV века, рашке редакције, Сабор дванаест апостола се помиње 30. јуна.⁴⁰ И у млађем, тзв. Лесновском прологу из 1330. године (Архив *САНУ 53*) памјат празника посвећеног светим апостолима налази се на првом месту тога дана.⁴¹ Појава новог типа – стиховног пролога – у српској средини почетком XIV века с разлогом се доводи у везу са поменутом литургијском реформом која се тада спроводила у оквиру српске цркве.⁴² Увид у стиховне прологе летње из XIV века показује да памјат светих и великих апостола Христових 30. јуна садржи синаксарска житија дванаесторице апостола (Петар, Павле, Андреја, Јаков Заведејев, Јован Богослов, Филип, Тома, Вартоломеј, Матеј, Јаков Алфејев, Симон Зилот и Јуда Тадеј), којима се прикључени кратки текстови прошлог карактера

³⁷ За синаксар Никодимовог типика в. Л. Мирковић, *Тийик архиепископа Никодима*, II, ed. Ђ. Трифуновић, Београд 2007, fol. 112б. Синаксар Романовог типика је, с малим разликама, исти као у Никодимовом типичу. V. *Ibid.*, LIV; П. Б. Симић, *Хиландарски тийик монаха Романа 1331. година*, Краљево 2010, 164. За Бечкеречки типик в. Д. Грбић, *Ђирилске рукописне књиге Библиотеке Маџице српске. Књ. 9, Бечкеречки тийик из 14. века*, Нови Сад 2003 – <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/2367> (fol. 119).

³⁸ За синаксар Јерусалимског типика САНУ 294 в. *Месецослов Јерусалимскога тийика. Рукопис Архива САНУ*, ed. В. Савић, Ниш – Манастир Сопоћани 2007, 55.

³⁹ За развој пролога у српском рукописном наслеђу в. V. Мошин, *Slavenska redakcija prologa Konstantina Mokisijskog u svjetlosti vizantijsko-slavenskih odnosa XII–XIII vijeka*, *Zbornik Hist. inst. JAZU 2* (1959) 18–24.

⁴⁰ Наведено према упоредним истраживањима пролога и синаксара Романовог типика код: Симић, *Хиландарски тийик*, 248, 256–257. За опис рукописа в. V. Мошин, *Ћирилски рукописи Југославенске академије: Опис рукописа*, I, Zagreb 1955, no. 111, 157–162.

⁴¹ САНУ 53, fol. 258г. Списак апостола: Петар, Павле, Јаков Заведејев, Јован Богослов, Андреја, Филип, Тома, Вартоломеј, Матеј, Јаков Алфејев, Јуда Тадеј и Симон Зилот. За основне податке о рукопису в. Д. Богдановић, *Инвентар ђирилских рукописа у Југославији (XI–XVII) века*, Београд 1982, 84, no. 1147.

⁴² О томе детаљније код: Д. Богдановић, *Две редакције стиховног пролога у рукописној збирци манастира Дечани. Упоредна исцртавања* 1 (1975) 35–72. Cf. Т. Суботин-Голубовић, *Календари српских рукописа прве половине XV века*, *ЗРВИ 43* (2006) 175–176.

о јеванђелистима (Марко и Лука), архиђакону Стефану и неколико малих апостола.⁴³

За разлику од средњовизантијске уметности где је менолог имао место у илустрованим рукописима и на иконама, у време Палеолога он прелази у зидно сликарство. Самом почетку те нове фазе менолошке илустрације припадају менолози у задужбинама краља Милутина. Пре Грачанице, 30. јун је био илустрован празником Сабор дванаест апостола у Старом Нагоричину Λ'. Η σύναξις τῶν Δώδεκα Αποστόλων (сл. 6).⁴⁴ Иза заталасаног брда приказано је дванаест Христових ученика у попрсјима. Апостолски низ у првом реду почиње с Петром који у рукама држи савијени свитак. Он је окренут ка старијем апостоли с јеванђељем, чија физиономија одговара изгледу светог Јована Богослова. Други иконографски „пар“ чине Матеј и још један, чија црна коса до ушију и кратка округла брада, пристају Марку. Као што је уобичајено, двојица писаца јеванђеља имају књиге украшене бисерјем и драгим камењем. Последњи у првом реду је младолики апостол с кратком косом и тек изниклом брадом. Таква иконографија заједничка је двојици апостола – Томи и Филипу. Делимично су видљива лица четворице апостола у другом реду. У другом треба препознати Андреју, који се слика са таласастом косом и брадом. Поуздано би се могао одредити и идентитет последњег апостола у другом реду. Краћа брада, раздвојена у два прамена и врх кодекса су иконографска обележја јеванђелисте Луке. Имајући у виду иконографске црте Јакова Заведејевог као и значај који има међу Христовим ученицима, сасвим је могуће да је овај апостол насликан између светог Петра и светог Јована Богослова у другом реду. Трећем апостоли у другом реду није могуће поуздано утврдити идентитет, док је присуство тројице у трећем реду назначено само нимбовима.

Илустрација за 30. јун сачувана је у обимном дечанском сликаном менологу за целу годину. На западном зиду припрате, у пољу које заузима трећу зону пиластра између северног и средњег брда смештена је сцена Сабор светих апостола β̅ · λ' · ς(ε)τυ ап(ο)τῶλ (сл. 7).⁴⁵ Елементи сликане архитектуре наговештавају сценски простор композиције коју испуњава група од дванаест стојећих фигура апостола, распоређених у три реда. У њеном средишту су апостоли Петар и Павле окренути један ка другом у разговору, док се између њих налази фронтални лик светог јеванђелисте Јована. На левој страни композиције, иза апостола Петра

⁴³ Cf. Пролог за месеце јун–август Дечани 53 (1394) fol. 49–58. За основне податке о рукопису v. *Οἱς ἱερωτικῶν χειρῶν κτῆμα μοναστηρίου Βασιλῆος Δечани, I*, ed. Д. Богдановић et al., Београд 2011, 178–183, 180 – <https://www.decani.org/rs>.

⁴⁴ Мијовић, *Менолог*, сх. 7 (В–В), 281, сл. 97. За натпис v. Б. Тодић, *Старо Нагоричино*, Београд 1993, 79.

⁴⁵ Ђ. Бошковић, В. Р. Петковић, *Μοναστήριον Δечани*, II, Београд 1941, 19; Мијовић, *Менолог*, 340, сх. 50 (F–F); С. Кесић-Ристић, Д. Војводић, *Менолог*, in: *Зидно сликарство μοναστηρίου Δечани. Γραφὰ καὶ σῦνδιε*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 413, Т III, 41.

сачувана је фигура јеванђелисте чија иконографија пристаје светом Матеју, док се на левој страни, уз апостола Павла може препознати свети Лука. Насликаном је оштећено лице али се довољно добро види кратка смеђа коса и брада с каквом се уобичајено слика овај писац јеванђеља. У другом реду насликани су ликови четворице апостола. Најбоље је сачуван први слева голобради младић који представља апостола Филипа или апостола Тому. Поред је апостол оштећеног лица, али његова тамно смеђа коса и кратка заобљена брада упућују на иконографске особености светог јеванђелисте Марка. Ликови преостале двојице апостола су веома оштећени, али се на основу ћелавог темена и краће браде последњег може претпоставити да је реч о апостолу Симону Зилоту. Последња тројица Христових ученика у трећем реду обележени су само нимбовима и поприлично су страдали. Вредан је помена једино део браде првог апостола слева коју чине таласасти проседи праменови. На тај начин слика се апостол Андреја, међутим делимично видљива смеђа коса указује вероватно на грешку сликара.⁴⁶ На сличан начин, само без архитектонских кулиса осмишљена је илустрација за Сабор дванаест апостола у католикону влашког манастира Козија (око 1390) (сл. 8). У уском правоугаоном пољу, последњем у низу у најнижој зони менолога на западном зиду припрате, смештена је апостолска група. Представљају је три стојеће фигуре у првом реду, док су преостали само назначени нимбовима. Слика се није доследно придржавао иконографских приручника, због чега су ликови апостола удаљени од својих утврђених физиономија. Први се ипак извесно може идентификовати као свети Петар. Он је окренут ка старијем апостолу смеђе косе и браде с кодексом – вероватно јеванђелисти Матеју, док изглед апостола између њих одговара апостолу Андреји.⁴⁷ Још један пример може се прикључити скупини средњовековних зидних менолога. Највећи део тематског програма малене цркве Симеона Богопримца у Зверинском манастиру у Новгороду (после 1467) чини календар за целу годину. Три стотине шездесет шест светачких представа у виду фронталних полуфигура распоређено је по зидовима, потрбушјима лукова и стубовима од поткуполне па до најниже зоне живописа⁴⁸ На северној страни северозападног стуба три допојасне фигуре апостола са свицима, иза којих се виде сегменти још два нимба, представљају илустрацију празника Сабор дванаест апостола (сл. 9).⁴⁹

⁴⁶ Мијовић, *Менолог*, сх. 50 (F–F); Кесић-Ристић, Војводић, *Менолог*, Т III, 41.

⁴⁷ Натпис: л. с[...]. V. Мијовић, *Менолог*, 361, сх. 61 (A–A); E. Negru, *Menologul de la Cozia. Iconografie și inscripții*, *Studii și Cercetari de Istoria Artei* 8 (2018) 145 (с напоменом да је приказано десет апостола).

⁴⁸ Н. Н. Герасимов, *Фрески цркве Симеона Богопримца в Новгородском Зверине монастыре*, in: *Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник 1978*, Ле-

нинград 1979, 242–266; Г. С. Колпакова, *О росписи церкви Симеона Богопримца в Новгороде*, in: *Древнерусское искусство. Монументальная живопись XI–XVII вв.*, Москва 1980, 297–304; Л. И. Лифшиц, *Монументальная живопись Новгорода XIV–XV веков*, Москва 1987, 40–41, 517–520, табл. 395–430 – [https:// churchsimeon.wordpress.com](https://churchsimeon.wordpress.com).

⁴⁹ Герасимов, *Фрески цркве*, 261.

На основу главних иконографских одлика, које су увелико попримиле манир својствен уметничком канону познијег руског сликарства, може се идентификовати прва фигура. Високо чело са залисцима, тамносмеђа коса и брада одговарају апостоу Павлу.⁵⁰ Лица двојице апостола поред њега уништена су пожаром, због чега није могуће разматрати њихов идентитет. Ипак, остаци седе косе и браде трећег апостола вероватно су припадали светом Петру.

Као што је већ истакнуто, текстови синаксара, „царских менолога“ и менолога Симеона Метафраста престају да се илуструју у доба Палеолога.⁵¹ Изузетак у том смислу представља познати илустровани менолог из библиотеке Бодлеана у Оксфорду (*Gr. th. f. I*) који је вероватно настао по нарудбини солунског деспота Димитрија Палеолога (1322–1340).⁵² Ова луксузна књига малог формата садржи минијатуре на златној позадини за сваки дан у години. Поље за 30. јун испуњава илустрација Сабора дванаест апостола (fol. 45v).⁵³ Иза ниског зида, слично као у Грачаници, насликане су допојасне фигуре апостола, распоређене у две групе, а над сваком од њих се издиже високи планински гребен. Индивидуализоване иконографске карактеристике имају само четворица апостола у првом реду (сл. 10). Ирмгард Хутер утврдила је да апостолске групе предводе корифеји – десну Петар, а леву Павле.⁵⁴ Главне иконографске црте омогућавају да се утврди идентитет и друге двојице апостола у првом реду. До Павла је свети Јован Богослов – ћелави старац са залисцима и брадом, док се иза Петра налази Матеј, представљен са седом косом и брадом. На сумарно приказаним ликовима апостола јављају се међутим и извесне иконографске недоследности. Изузев светог Петра, сва тројица апостола држе кодексе – Јованов и Павлов су оковани златом, а Матејев је црвени без украса. Имајући у виду да црвене једноставне корице одговарају изгледу књиге посланица апостола Павла, односно да се јеванђеља украшавају златом, остаје нејасна расподела књига у рукама јеванђелиста. Са друге стране од помоћи може бити запажање које се односи на суседну илустрацију за 29. јун у овом рукопису, где је насликана смрт светих апостола Петра и Павла (сл. 15). Слика је у брзини ликовног поступка донекле одступио од уобичајене иконографије апостолских причева, одузевши Петру приказ косе и насликавши Павла

⁵⁰ На основу дигиталне репродукције фреске – [https:// churchsimeon.wordpress.com](https://churchsimeon.wordpress.com).

th. f. I, Bodleian Library, Oxford). *Libro de estudios*, Madrid 2007.

⁵¹ N. P. Ševčenko, *Synaxaria and Menologia*, in: *A Companion to Byzantine Illustrated Manuscripts*, ed. V. Tsamakda, Leiden – Boston 2017, 327.

⁵³ Натпис изнад слике: λ · τῶν δώδεκα ἀποστόλων; натпис у сликаном пољу: Χριστοῦ μυστηρίων. V. Hutter, *Corpus*, II, Nr. 1, 27. Cf. Hutter, *El Menologio*, 109 – <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/a77c8264-9651-49c8-bf6b-f6d9f9077586/>.

⁵² I. Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*, II, Oxford, Bodleian Library II, Stuttgart 1978, 1–33; eadem, *El Menologio de Oxford (ms. Gr.*

⁵⁴ Hutter, *Corpus*, II, Nr. 1, 27; eadem, *El Menologio*, 109.

са седим власима и брадом. Стога је сасвим могуће да је и у сцени Сабора дванаест апостола дошло до сличних „замена“.

Осим у оквиру календарских илустрација, Сабор светих апостола се јавља у сликарству Палеолога и као самостална тема на иконама. Сачувана су два врхунска дела из овог периода која су, према оцени њихових уметничких вредности, настала у Цариграду. Најпре треба поменути икону која потиче из Пантократоровог манастира на Светој Гори Атонској, а данас се чува у Државном музеју лепих уметности „А. С. Пушкин“ (инв.бр. 2851) (сл. 11).⁵⁵ Префињена изведба од давнина утврђених апостолских физиономија, рељефне фигуре чијим је гестовима удахнута живост стварног призора, уравнотежена композиција неједнаких група Христових ученика и рафиниран колорит откривају врсног познаваоца класицизма, због чега се ово дело малог формата убраја у корпус уметности епохе Ренесансе Палеолога. Персонални састав апостолске групе заснован је, за разлику од календарских илустрација, на листи апостола из Матејевог јеванђеља (10:2–4) што је назначено натписом: Ἡ σύναξις τῶν δώδεκα ἀποστόλων. Πέτρος, Ανδρέας, Ιάκωβος, Ιωάννης, Φίλιππος, Βαρθολομαῖος, Θωμάς, Ματθαῖος, Ιάκωβος ο του Αλφαίου, Θαδδαῖος, Σίμων, Ματ(θίας).⁵⁶ Дакле, на јеванђељској листи нису заступљени Павле, који се преобратио тек након Христове смрти, као ни писци јеванђеља Марко и Лука. Намера сликара била је очигледно да сликом и речју истакне канонско устројство дванаест Христових ученика. Та идеја посебно је наглашена фигуром јеванђелисте Матеја, приказаног као да чита имена из отвореног јеванђеља. Поред њега композициони фокус иконе представљају прва четворица апостола са листе – свети Јован Богослов који држи јеванђеље, свети Петар и Јаков Заведејев у првом реду, док централно место у другом реду има апостол Андреја. На ликовима преосталих Христових ученика – Филипа, Вартоломеја, Јакова Алфејева, Матије, Симона, Јуде Тадеја и Томе – слабије су изражене индивидуалне иконографске црте.

Нешто другачија замисао остварена је кроз садржину друге репрезентативне иконе с почетка XIV века која се чува у Музеју уметности Универзитета Принстон (инв.бр. 46–107) (сл. 12).⁵⁷ Иако је по својим димензијама још сведенија од руске аналогије, ова икона приказује

⁵⁵ В. Н. Лазарев, *История византийской живописи*, Москва 1986, 165, табл. 512–513; *Icon with the Synaxis of the Apostles*, in: *Byzantium: Faith and Power (1261–1557)*, ed. Н. С. Evans, New York – New Haven 2004, 189–190, fig. 109 (V. N. Marinis); В. Н. Тяжелов, *Государственный музей избразительных искусств имени А. С. Пушкина. Путеводитель: Искусство Древнего мира. Византийское и Западноевропей-*

ское искусство VIII–XVIII веков, Москва 2019, 193–194, илл. 104.

⁵⁶ Апостол Матија је заменио Јуду Искариотског. Cf. *Icon with the Synaxis of the Apostles*, 189.

⁵⁷ *The Twelve Apostles*, in: *Byzantium at Princeton: Byzantine Art and Archaeology at Princeton University. Catalogue of an Exhibition at Firestone Library*, ed. S. Ćurčić,

дванаест Христових ученика у складној композиционој целини заснованој на класицистичким облицима и тамним сазвучјима боја.⁵⁸ Уметничке идеале свог времена сликар је остварио умећем да психолошки набој и осећања искаже оживљеним физиономијама, гестом, покретом и разиграшошћу драперија.⁵⁹ У познијем времену икона је добила златну позадину, нимбове и рам обрађен у плитком рељефу а првобитни натпис је у потпуности страдао.⁶⁰ Без обзира на то, иконографски портрети најважнијих апостола чувају све препознатљиве црте. Централно место имају сучељене фигуре апостолских корифеја – светог Петра у живој гестикулацији и светог Павла, погледа усмереног ка посматрачу, који држи праксапостол црвених корица и благосиља.⁶¹ Ка њима су окренути јеванђелисти – с леве стране свети Јован Богослов, а са десне свети Матеј. У њиховим рукама су богато украшена јеванђеља. Истакнут положај у другом реду додељен је, према обичају апостола Андреји. Уз њега су двојица апостола у чијим се физиономским карактеристикама могу препознати преостала двојица јеванђелиста. Кратка црна коса и округла брада прве фигуре одговарају изгледу светог Марка, док се са смећом кратком косом слика свети Лука. Ипак накнадно додати нимб који је прекрио већи део његове браде не допушта могућност да се у потпуности „портрет“ овог Христовог ученика. Стално место на апостолским листама припада апостолима Јакову Заведјејевом, Вартоломеју, Симону Зилоту, Томи и Филипу, те би се у складу са утврђеним иконографским цртама могли поуздано идентификовати Симон (последњи у другом реду) и Вартоломеј (други у трећем реду).⁶² Размотрени ликовни подаци на принстонској икони показују слику апостолског колегијума која посебно прославља апостолске кнежеве и јеванђелисте.

Иконографска садржина поменутих икона одаје уметнике сложеног образовања у чијим изведбама су пренете све нијансе односа текста и слике. Њихово цариградско порекло важно је не само као одраз богатих уметничких токова него и као иконографско сведочанство о популарности култа дванаесторице апостола у престоници Царства. Стога се и литургијска функција икона превасходно може везати за прослављање празника Сабора дванаест апостола када су се целивале у храму.⁶³ Репрезентативан изглед и мале димензије говоре у прилог претпоставци да су поручиоци ових уметничких дела припадали аристократском слоју друштва.

A. St. Clair, Princeton 1986, 168, 170, cat. no. 187, color pl. M (N. Miller, N. Teteriatnikov).

⁵⁸ *Ibid.*, 168, 170.

⁵⁹ Најближе стилске аналогије препознате су у фигурама апостола на икони Сабор дванаест апостола из Пушкиновог музеја у Москви и у цариградским црквама – Христа Спаса у Хори и Богородици Панамакаријос. Наведене иконографске па-

ралеле не приказују тему Сабор дванаест апостола, због чега излазе из оквира наших разматрања. V. *Ibid.*, 170.

⁶⁰ *Ibid.*, 168.

⁶¹ *Ibid.*

⁶² <https://artmuseum.princeton.edu/collections/objects/22782>.

⁶³ *The Twelve Apostles*, 170.

Још једно, позносредњовековно дело иконописа представља допринос познавању иконографије Сабора дванаест апостола и различитих аспеката култног прослављања овог празника у православној екумени. Реч је о икони из прве половине XV века (око 1432) која је првобитно била део иконостаса новгородске цркве Дванаест апостола „у бездану“, а данас се чува у Музеју Новгорода (инв. 2822) (сл. 13).⁶⁴ Слика храмовне славе – Сабор дванаест апостола – добила је нешто сложенију иконографску поставку у односу на до сада разматране примере из византијске, српске и влашке средњовековне уметности.⁶⁵ Христос у слави благосиља ученике који су приказани као група стојећих фигура, благо окренутих ка средишту композиције у ком се налазе свети Петар и свети Павле окренути један ка другом, а између њих је свети Јован Богослов. На левој страни налази се пет апостола – у првом реду јеванђелиста Марко, изнад њега јеванђелиста Лука, а у дубини трећег реда Тома, Јаков и Андреја. На десној страни су фигуре апостола Матеја (први ред), за којима следе Симон (други ред), Вартоломеј и Филип (трећи ред). Павле, Јован, Матеј и Марко држе кодексе богато украшене бисерима и драгим камењем. Део натписа, вероватно из XVI века, сачуван је у горњем десном делу панела *дву надесайъ айѣиль*.⁶⁶ Представа Спаситеља у слави на руској икони усложњава њену иконографску садржину и продубљује богословско и еклисиолошко значење теме о Христу као оснивачу Цркве, која се темељи на делима апостола.⁶⁷

На основу размотрених примера могуће је сагледати у целини тему Сабор дванаест апостола и прецизније одредити иконографске црте грачаничке слике. Иконографска схема, устаљена од XI века, није се значајније мењала током времена. Мартиролошки карактер апостолске иконографије, који се јавио као усамљен пример у минијатурном сликарству, није заживео у даљем току развоја календарских илустрација. Изглед представа и организација апостолске групе највише су били одређени расположивим простором, који је у већини случајева одговарао формату календарских

⁶⁴ Э. С. Смирнова, В.К. Лаурина, Э. А. Гордиенко, *Живопись Великого Новгорода. XV век*, Москва 1982, 50–54, кат. № 7, 206–207, сл. на стр. 50, 52, 410–411; *Иконы Великого Новгорода XI – начала XVI веков*, ed. А. С. Преображенский, Москва 2008, 254–257, кат. № 22; А.Н. Трифонова, *Икона в собрании Новгородского музея, Великий Новгород* 2013, сл. 53–54.

⁶⁵ Новгородска уметност XV и XVI века сачувала је и преобразила византијску иконографску традицију Сабора дванаест апостола. Cf. икону Богородице Умиљеније из колекције Н. П. Лихачева (ГРМ, кат. № 54) која у угловима има четири мале композиције – Свету Троицу, Рођење Богородице, Сабор све-

тих арханђела и Сабор дванаест апостола и двострану икону Христа, Богородице, светог Јована Претече с апостолима у лози из цркве Свете Софије у Новгороду (Третјаковска галерија, Москва, инв. 22032). Cf. Смирнова, Лаурина, Гордиенко, *Живопись Великого Новгорода*, 117–118, кат. № 54, 287–298; сл. на стр. 119, 489–493; кат. № 63 (216), 301–320, сл. на стр. 519.

⁶⁶ *Ibid.*, 206.

⁶⁷ *Иконы Великого Новгорода XI – начала XVI веков*, ed. Л. В. Нерсисян, С. В. Обух, Москва 2008, № 22 – <http://www.icongrussia.ru/icon/detail.php?ID=2107>.

сцена. Суштинске одлике илустрација празника Сабора дванаест апостола односе се на појединости у избору Христових ученика. Слика цркве Христове која је саздана на апостолима исказивана је различитим акцентима у оквиру њиховог персоналног састава, што је за основу имало јеванђељске спискове апостола, литургијске изворе, апостолске листе и црквено учење о апостолској традицији. За разлику од предлогака синајских менолошких икона на којима су у првом плану писци јеванђеља као најзаслужнији за ширење Христовог учења, у каснијем периоду апостолски темељ цркве Христове оличен је у апостолским кнежевима – понекад је истакнута само фигура светог Петра – уз које се најчешће налазе јеванђелисти и апостол Андреја.⁶⁸ Иако су дела исте сликарске радионице која је осликавала задужбине краља Милутина, календарске илустрације за 30. јун у Старом Нагоричину и Грачаници нису истоветне, што указује на то да су постојали различити приступи у уобличавању слика менолошких циклуса.⁶⁹ Симетрична композициона схема грачаничке слике најсличнија је минијатури из оксфордског менолога, док је њена садржина једнака или сродна групи примера чије апостолске саставе чине апостолски корифеји, јеванђелисти и свети Андреја.

Иако су развој и распрострањеност теме Сабора дванаест апостола током средњовековног периода непосредно били повезани са годишњим циклусом богослужења, слика овог празника понекад је прекорачивала оквире календарских илустрација. Сачувани примери самосталних представа показују да се култ Христових ученика с посебном пажњом неговао у Цариграду, где се налазила знаменита црква Светих апостола.

СТРАДАЊЕ СВЕТИХ АПОСТОЛА ПЕТРА И ПАВЛА (29. ЈУН)

Највећи део доње зоне источног зида у северозападном поткуполном простору заузимају прикази обрнутог распећа и усековања. У њима се може препознати сцена Страдања светих апостола Петра и Павла, којом се у календарима често илуструје 29. јун. Распеће апостола Петра и усековање апостола Павла смештени су у грачаничкој композицији у стеновити пејсаж (сл. 14). Иако је лице распетог веома оштећено, изглед и положај наог тела прекривног перизомом око бедара одговара иконографском приказу смрти апостола Петра. С леве стране видљива су слова τρ – вероватно остаци легенде која је пратила приказ распећа. У наставку се налази благо погнута фигура апостола Павла с испруженим

⁶⁸ Апостоли Петар и Павле имају најзначајније место и у химнографским саставима у оквиру службе за празник Сабор дванаест апостола у српским минејима XIV века. V. Минеј за јун Дечани 39, XIV век, fol. 194–204 – <https://www.decani.org/rs>. За основне податке о рукопису v. *Ойис ћирилских рукописних књига*, 123–125.

⁶⁹ О том питању на примеру месеца септембра v. Стародубцев, *Оглед о сликарним календарима*, 86.

⁷⁰ Cf. натписе у Старом Нагоричину, Дечанима и Козији (Мијовић, *Менолог*, 281,

рукама у наранџастом хитону и пурпурном химатиону, над којим војник замахује мачем. И његов лик је поприлично оштећен, али су сачувани карактеристичне црте физиономије – високо чело и ћелавост горњег дела главе. У висини нимба, с леве стране, налазе се остаци натписа у три реда – <...>вль мь | <...>м <...>ко | н или ь <...>. Сачувани примери календарских илустрација за 29. јун са српскословенским натписима изгледа да нису права аналогија за реконструкцију легенде у грачаничком менологу, јер су кратки и садрже само имена апостолских корифеја.⁷⁰ У старијим грчким илустрацијама страдање апостола Павла често прати натпис који саопштава да је скончао од мача ὁ ἅγιος Παῦλος ξίφει τελειοῦται.⁷¹ На сличан начин формулисана је легенда уз приказ усековања апостола Павла у Старом Нагоричину ὁ ἅγιος Πάυλος τήν διὰ ξίφους δέχετε τελευτήν.⁷² Исти садржај на српскословенском прати приказе усековања у зидним менолозима српског средњовековног сликарства и гласи мьчѣм скончѣ се.⁷³ Стога би се једна од варијанти првобитног натписа могла реконструисати као сѣм павль мьчѣм скончѣ се.

Према *Синаксару Цариградске цркве* и *Тийику Свеѣе Софије* спомен мученичких смрти светих апостолских корифеја Петра и Павла (Ἀθλησις τῶν ἁγίων καὶ κορυφαίων ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου) вршио се 29. јуна у три престоничка храма – цркви Светих апостола, цркви Светог апостола Павла у Сиротишту (Ὁρφανοτροφεῖον) и капели посвећеној светом апостолу Петру која се налазила уз Свету Софију.⁷⁴ Други литургијски извор детаљно описује церемонију изношења реликвије крста апостола Петра из Сиротишта, који је у свечаној процесiji, предвођеном патријархом и у присуству високих званичника, управника Сиротишта и народа ношен до капеле Светог Петра, затим до фонтане испред Свете Софије, након чега се враћао у цркву Светог апостола Павла у Сиротишту.⁷⁵

Јеванђељски текстови, Дела апостолска и легенде о апостолима Петру и Павлу били су основни извор за синаксарско, а потом и житије Симеона Метафраста.⁷⁶ Хагиографски описи распећа апостола Петра и усековања

340, 361; Кесић-Ристић, Војводић, *Менолог*, 413; Negru, *Menologul*, 145).

⁷¹ Cf. *Sin. gr. 9 (Vlad. 389)*, fol. 57r, 1063., Државни историјски музеј, Москва и *Par. gr. 1528* fol. 62v, XII век, Национална библиотека Француске у Паризу. V. Patterson Ševčenko, *Illustrated Manuscripts*, 67–68, 140.

⁷² Натпис преноси Тодић, *Сѣпаро Нагоричино*, 79.

⁷³ Cf. натписе у грачаничком менологу (Мијовић, *Менолог*, 303 sqq.).

⁷⁴ Delehaye, *Synaxarium CP*, col. 777–780; *Le typicon de la Grande église*, 322–327. За поменуће цркве v. R. Janin, *Géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, III, *Les Eglises et les monastères de Constantinople*, Paris 1953, 46–55, 412–414.

⁷⁵ *Le typicon de la Grande église*, 325.

⁷⁶ Schermann, *Propheten- und Apostellegenden*, 240–247 (Петар), 290–292 (Павле); *New Testament Apocrypha*, II, *Writings Relating to the Apostles, Apocalypses and Related Subjects*, ed. E. Hennecke, W. Schneemelcher, Philadelphia 1965, 319 (Петар), 386 (Павле).

апостола Павла, који су се према традицији догодила у Риму за време цара Нерона, били су основни литерарни предложак за иконографско уобличавање календарских илустрација за 29. јун. Оне су међутим могле имати и далеко једноставнија решења.

Најпре треба поменути грузијски илустровани рукопис из прве трећине XI века – синаксар за целу годину Захарија Валашкерског (Грузијски национални центар за рукописе у Тбилисију, А648).⁷⁷ Фрагментарно сачуван рукопис садржи грузијске преводе кратких житија светих из *Тийика Светје Софије* настале највероватније по жељи Јефимија Мтацминделија (988–1012), игумана светогорског манастира Ивирон. Минијатуре синаксара Захарија Валашкерског блиске су по садржини и карактеру илустрацијама у оновременим царским менолозима.⁷⁸ На златној позадини минијатуре за 29. јун приказане су монументалне стојеће фигуре апостолских корифеја у фронталном положају, али главама окренути један ка другом – свети Петар држи кључеве и дугачак крст, док је у рукама светог Павла књига црвених корица.⁷⁹

Најстарији сачувани грчки менолози цариградске литургијске традиције за месец јун потичу из друге половине XI века. Заступљени су у рукописима Метафрастове редакције [*Sin. gr. 9 (Vlad. 389)*, fol. 57r, Државни историјски музеј, Москва, 1063.г,⁸⁰ *Messan. Salvador 27*, fol. 350r, Универзитетска библиотека у Месини⁸¹ и *Cod. 35 (303)*, Грчка патријаршијска библиотека у Александрији, fol. 41r⁸²] и на икони-хексаптиху из манастира Свете Катарине на Синају.⁸³ Минијатура московског рукописа подељена је у два регистра – у горњем Нерон седи на престолу и показује на апостола Петра распетог наглавачке на крсту, а у доњем је апостол Павле с крвником пред усековање, који се обраћа жени што му нуди своје оглавље.⁸⁴ Месинска

⁷⁷ О рукопису детаљније в. Мијовић, *Менолог*, 192–194; Г. Алибегашвили, *Художественный принцип иллюстрирования грузинской рукописной книги XI – начала XIII в.*, Тбилиси 1973, 12–74, ил. 1–35.

⁷⁸ Алибегашвили, *Художественный принцип*, 12–74, ил. 1–35; О. С. Попова, А. В. Захарова, И. А. Орецкая, *Византийская миниатюра второй половины X – начала XII вв.*, Москва 2012, 229–233 (А. В. Захарова); А. В. Захарова, *Византийская живопись второй половины X – начала XI в. по миниатюрам рукописей*, in: *Актуальные проблемы теории и истории искусства: сб. науч. статей*, II, ed. А. В. Захарова, Санкт Петербург 2012, 81.

⁷⁹ За идентификацију представе в. Мијовић, *Менолог*, 193. За илустрацију у боји в. Попова, Захарова, Орецкая, *Византийская миниатюра*, ил. 208.

⁸⁰ Менолог за мај–август. V. Patterson Ševčenko, *Illustrated Manuscripts*, 61–72; eadem, *An Eleventh Century Illustrated Edition of the Metaphrastian Menologium*, *East European Quarterly* 13 (1979) 423–430.

⁸¹ Менолог за фебруар–јун. V. Мијовић, *Менолог*, 191, n. 141; Patterson Ševčenko, *Illustrated Manuscripts*, 79, microfilms: 2E10–2E11.

⁸² Менолог за мај–август. V. Patterson Ševčenko, *Illustrated Manuscripts*, 40, 46, microfilms: 5F7.

⁸³ Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, 115, fig. 12, panel e (претпоследње поље у трећем реду).

⁸⁴ Натпис у првом регистру: Νέρωνος πρoστάζει. ὁ μὲν ἅγιος(ς) Πέτρος κατα κεφαλῆς στ(αυ)ροῦται καὶ οὕτως τελειοῦται. ὁ δὲ ἅγιος Παῦλος ξίφει τελειοῦται. Натпис у другом регистру: Γῦναι ἐπίδος μοι τὸ

и александријска минијатура приказују стојеће фигуре апостолских кнежева – Петар држи свитак а Павле праксапостол.⁸⁵ Поље за 29. јун на синајској икони је потпуно уништено и прекривено познијим слојем сликарства, али се на основу расположивог простора оцењује да нису могле бити насликане сцене мученичких смрти, већ пре стојеће фигуре апостола Петра и Павла или можда њихов загрљај (сл. 3).⁸⁶ На сличан начин решене су и илустрације на нешто млађим, претходно поменутих иконама из манастира Свете Катарине на Синају, чија менолошка садржина до сада није публикована али ју је могуће размотрити на основу дигиталних снимака синајске колекције Универзитета Принстон и Универзитета Мичиген. Поменимо најпре диптих с краја XI века са сценама Великих празника и менологом за целу годину.⁸⁷ Илустрацију за 29. јун на овој икони чине стојеће фигуре апостолских кнежева окренутих један ка другом, у плавим хитонима и златним химатионима – свети Петар благосиља, а свети Павле држи књигу (сл. 4).⁸⁸ Следи икона за месец јун, која заједно са осталих једанаест чини комплет менолошких икона за целу годину, насталих у XII веку.⁸⁹ Претпоследње поље у шестом реду ове иконе садржи илустрацију за 29. јун (сл. 5). У њему се налазе стојеће фигуре светих апостола Петра и Павла – први је одевен у тамноплави хитон са црвеним химатионом, десном руком благосиља а у левој држи свитак, док други има светлоплави хитон и бели химатион, а у рукама држи књигу црвених корица.⁹⁰

С почетка XII века потиче и илустровани Метафрастов менолог престоничке провенијенције *Par.gr. 1528*, који се чува у Националној библиотеци Француске у Паризу.⁹¹ Литургијско сећање на страдање апостолских кнежева ликовно је осмишљено у виду засебних минијатура које следе утицајне стилске и иконографске моделе из првог тома Менолога цара Василија II – на крају две колоне текста приказани су обрнуто распеће апостола Петра испред зидина Рима и усековање апостола Павла у брдовитом пејсажу (62v) (сл. 16).⁹² Крајем XII века настао је поменути

φακίολιον σου; ὁπως ἐν αὐτῷ) τὴν κεφαλὴν μου ἤλίσας. Ἀναυλένεις τὸν ὀφθαλμὸν σου. Према: Patterson Ševčenko, *Illustrated Manuscripts*, 67–68. За репродукцију минијатуре v. Попова, Захарова, Орецкая, *Византийская миниатюра*, сл. 290.

⁸⁵ Patterson Ševčenko, *Illustrated Manuscripts*, 46, 79, microfilms: 5F7, 2E10–2E11.

⁸⁶ Натпис: [Ἡ ἀθλις τῶν ἀγίων κορυφαίων ἀποστόλων] Πέτρου καὶ Παύλου. V. Galavaris, *An Eleventh Century Hexptych*, 115, fig. 12, panel e (претпоследње поље у трећем реду).

⁸⁷ V. n. 25.

⁸⁸ <https://vrc.princeton.edu/sinai/items/show/6439>; <https://www.sinaiarchive.org/s/mpa/>

item/6931#?c=&m=&s=&cv=4&xywh=675%2C-1%2C6679%2C4000.

⁸⁹ V. n. 29.

⁹⁰ <https://vrc.princeton.edu/sinai/items/show/7110>; <https://www.sinaiarchive.org/s/mpa/item/13478#?c=&m=&s=&cv=&xywh=756%2C2006%2C2404%2C2161>.

⁹¹ Менолог за мај–август. V. Мијовић, *Менолог*, 197–198, 213; Patterson Ševčenko, *Illustrated Manuscripts*, 137–145 – <https://www.nasscal.com/manuscripta-apocryphorum/paris-bibliotheque-nationale-de-france-gr-1528/>.

⁹² Натпис: ὁ ἄγιος Πέτρος διὰ σ(αυ)ρὸν τελειοῦται. ὁ ἄγιος Παῦλος ξίφει τελειοῦται. V. Patterson Ševčenko, *Illustrated*

илустровани минеј из Лавре Светог Саве Освећеног код Јерусалима (*Cod. Saba 208*, fol. 87v) који на минијатури за 29. јун приказује распеће Петрово и усековање Павлово.⁹³ На исти начин, само у сажетијем облику, обједињени су прикази мученичких смрти двојице апостола у млађем, оксфордском менологу (*Gr. theol. f. 1*, fol. 45v) (сл. 15).⁹⁴

И у монументалном сликарству менолошке илустрације за 29. јун понављају старије иконографске обрасце. Памјат светих и врховних апостола Петра и Павла с поретком службе за празник налази се у најважнијим српским литургијским синаксарима (Никодимов и Романов типик),⁹⁵ а најважнији текстови према којима су ликовно осмишљаване календарске илустрације у српским црквама налазили су се у пролозима – простим⁹⁶ и стиховним.⁹⁷

Наопако распеће апостола Петра и усековање апостола Павла налазе се у Старом Нагоричину у највишој зони јужног зида средњег брода, испод представе која илуструје празник Сабор дванаест апостола (сл. 6).⁹⁸ Натпис $\acute{\omicron} \acute{\alpha}\gamma\iota\omicron\varsigma \text{ Π}\acute{\epsilon}\tau\rho\varsigma \kappa\acute{\alpha}\tau\alpha \kappa\epsilon\phi\alpha\lambda\eta\varsigma \sigma\tau(\alpha\nu)\rho\omicron\upsilon\tau\alpha\iota$ објашњава смрт апостола Петра, док је уз приказ страдања апостола Павла исписано $\acute{\omicron} \acute{\alpha}\gamma\iota\omicron\varsigma \text{ Πα}\acute{\upsilon}\lambda\omicron\varsigma \tau\eta\nu \delta\iota\acute{\alpha} \xi\acute{\iota}\phi\omicron\upsilon\varsigma \delta\acute{\epsilon}\chi\epsilon\tau\epsilon \tau\epsilon\lambda\epsilon\upsilon\tau\eta\nu$.⁹⁹ Слика страдања апостолских корифеја у дечанском менологу композиционо је прилагођена уској површини лука између средњих травеја северног и средњег брода у припрати (сл. 17). Натпис $\text{вѣ} \cdot \text{кѣ} \cdot \text{стѣ} \cdot \text{петръ}$ и павль обједињује сцене распоређене у два регистра – у горњем је смрт апостола Петра који је главом наниже, одевен у окер химатион, распет на крсту пред зидинама Рима, а у доњем је усековање апостола Павла у брдовитом амбијенту.¹⁰⁰ Величина поља за 29. јун у Козији дозволила је да се у њему нађу стојеће фигуре апостолских кнежева изнад којих је исписан натпис $\text{кѣ} \cdot \text{стѣ} \cdot \text{врѣхо} \mid \text{внѣ} \cdot (\text{х}) \cdot \text{ап(с)ль}$ петра и павла (сл. 8).¹⁰¹ Одступање од утврђеног иконографског портрета

Manuscripts, 140, 145, microfilm: 4A12 – <https://www.nasscal.com/manuscripta-аросуффорум/paris-bibliotheque-nationale-de-france-gr-1528/>.

⁹³ Натпис: $\acute{\omicron} \acute{\alpha}\gamma\iota\omicron\varsigma \text{ Π}\acute{\epsilon}\tau\rho\varsigma$; $\acute{\omicron} \acute{\alpha}\gamma\iota\omicron\varsigma \text{ Πα}\acute{\upsilon}\lambda\omicron\varsigma$. За опис минијатуре v. Baumstark, *Ein illustriertes griechisches Menaion*, 71, fig. 2; Weyl Carr, *Byzantine illumination*, cat. no. 51, 7D4.

⁹⁴ Натпис: $\text{Π}\acute{\epsilon}\tau\rho\upsilon\kappa\alpha\iota \text{ Πα}\acute{\upsilon}\lambda\omicron\upsilon$; на левој страни: $\acute{\omicron} \acute{\alpha}\gamma\iota\omicron\varsigma \text{ Π}\acute{\epsilon}\tau\rho\varsigma$; на десној страни: $\acute{\omicron} \acute{\alpha}\gamma\iota\omicron\varsigma \text{ Πα}\acute{\upsilon}\lambda\omicron\varsigma$. Cf. Hutter, *Corpus*, II, 27, Nr. 1; Hutter, *El Menologio*, 109, fol.45v.

⁹⁵ За синаксар Никодимовог типика v. Мирковић, *Тѣик архиепископа Никодима*, II, fol. 1116–1126. За синаксар Романовог типика v. Симић, *Хиландарски тѣик*, 163–164. Cf. Бечкеречки типик –

<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/2367> (fol.118r–119r).

⁹⁶ Cf. Пролог Константина Мокисијског, *ЈАЗУ III с 6* (Симић, *Хиландарски тѣик*, 248, 256–257) и Лесновски пролог (САНУ 53, fol. 257v–258r).

⁹⁷ Cf. Пролог за месеце јун–август Дечани 53 (1394), fol. 47–49. За основне податке о рукопису v. *Опис ћирилских рукописних књига*, 178–183, 180 – <https://www.decani.org/rs>.

⁹⁸ Мијовић, *Менолог*, 281, сл. 100.

⁹⁹ Тодић, *Сѣаро Нагоричино*, 79.

¹⁰⁰ Мијовић, *Менолог*, 340; Кесић-Ристић, Војводић, *Менолог*, 413.

¹⁰¹ Мијовић, *Менолог*, 361, сх.61 (А–А). За натпис v. Negrău, *Menologul*, 145.

уочљиво је на представи апостола Павла, који је грешком сликара, односно употребом неодговарајућег предлошка, добио лик седог старца бујне кратке косе и округле браде. Ипак најважнији иконографски атрибути – свитак и књига црвених корица – нису изостављени. Илустрација празника посвећеног светим апостолима Петру и Павлу у новгородској цркви Симеона Богопримца у Зверинском манастиру у Новгороду има још сажетију иконографску замисао (сл. 18). Апостолске корифеје представља само допојасна фигура светог Петра који благосиља и држи свитак на јужној страни северозападног стуба ове малене цркве.¹⁰²

Увиду менолошке представе за 29. јун показује да су током средњовековног раздобља била заступљена два основна иконографска решења, бирана према општој ликовно-уметничкој концепцији и расположивом простору композиције у оквиру менолошких циклуса. Бројније су сцене мученичких смрти апостолских кнежева, чија се основна иконографска поставка, утврђена у XI веку, није мењала током времена. Често су се у сликаним календарима приказивале и фигуре светих апостола Петра и Павла, које су за разлику од мартиролошког карактера приказа мученичких смрти истицале узвишени карактер представа апостолских корифеја, какве су се редовно сликале у оквиру програма православних храмова. Грачаничка менолошка представа има најблискију иконографску и композициону аналогију, сасвим очекивано, у примеру из Старог Нагоричина.

СВЕТИ КИР И ЈОВАН (28. ЈУН)

Трећа представа која је до сада била изван домаћаја научних разматрања смештена је на левој страни доње зоне источног зида у северозападном поткуполном простору, те хронолошки претходи приказу мученичких смрти апостола Петра и Павла (сл. 20). Композицијом доминира фигура војника уништеног лица који жустрим покретом замахује мачем увис, док му се вијори плашт. У првом плану је клечећа фигура светог у светлопурпурном огртачу, чија потпуно уништена глава лежи одсечена на тлу, док мученик изнад њега у маслинастозеленом огртачу погнута става чека усековање. Обриси његовог профила делимично откривају старији, проћелав лик с краћом седом брадом. Иако пратећи натпис није сачуван, иконографска садржина не оставља много простора за сумњу да се описана сцена идентификује као илустрација за 28. јун – дан када се славе свети бесребреници Кир и Јован. Тај закључак потврђују и иконографске црте описаног старијег мученика, које одговарају начину приказивања светог Кира. Истраживања иконографије светих бесребреника показала су да се од XII века свети Кир чешће слика као проћелав, док се свети Јован приказује као млад и смеђ.¹⁰³

¹⁰² Герасимов, *Фрески цркви Симеона Богопримца*, 261.

¹⁰³ За иконографију светих Кира и Јована на основу опсежног истраживања њихо-

вих појединачних представа у источнохришћанској уметности средњег века v. Т. Стародубцев, *Свети лекари. Поштовање и представљање у источнохришћанском*

Православна црква обележава сећање на обретење моштију светих Кира и Јована 28. јуна. У *Синаксару Цариградске цркве* они се помињу као први на листи за тај дан,¹⁰⁴ док се у *Тийику Свeиџе Софије* прослављају након спомена страдања светих мученика Карпа епископа, Папиле Ђакона, Агатодора и Агатонике.¹⁰⁵ Сабор светих Кира и Јована славио се у цариградским црквама у Сфоракију и у Аркадијани.¹⁰⁶ Синаксарско житије саопштава да су ови мученици и чудотворни лекари живели за време цара Диоклецијана – Кир у Александрији, а Јован у граду Едеси. Они су се здружили због сличног начина живота, ишли су посвуда и лечили сваку болест и сваку слабост. За њих је чуо намесник тог места, те их је позвао пред себе и подвргао сваковрсним мучењима, а потом им је главе одсекао мачем. Њихове часне мошти, које су верници тада сакрили због владајућег безбожништва, касније су, за време цара Аркадија и патријарха Александрије Теофила, биле пронађене и лечиле су од свакакве болести.¹⁰⁷ Мошти светих Кира и Јована биле су пренете из Александрије у оближњи Менутис поред Канопе и положене у мартирејум у којем су се, према бројним сведочанствима о зачетку и развоју култа двојице светих бесребреника, дешавала исцељења помоћу снова, путем инкубације.¹⁰⁸

Иконографска сведочанства о представама за 28. јун из најраније фазе менолошких илустрација сачувана су у делима иконописа из манастира Свете Катарине на Синају. У пољу за 28. јун иконе-хексаптиха с менологом за целу годину представљено је обретење моштију светих Кира и Јована (сл. 3). Сцена приказује мушку фигуру која откопава гроб светих бесребреника и прати је натпис ΚΗ. Η εὑρε(σις) τ(ῶν) λειψάν(ων) Κύρου κ(α) Ἰωάννου.¹⁰⁹ Свети Кир и Јован могу се изгледа препознати међу фигурама за 28. јун на десном крилу диптиха с менологом за целу годину (сл. 4).¹¹⁰ У првом реду стоје два старија мученика седе косе са залисцима у монашкој одежди – један са кратком округлом, а други са брадом средње дужине и шпицастим завршетком – док се иза њих налази младић смеђе кратке косе.¹¹¹ Будући да физиономију светог Кира

свeиџу средњега века, Београд 2018, 106–125, посебно 121–123.

¹⁰⁴ Delehaye, *Synaxarium CP*, col. 775–777.

¹⁰⁵ Дмитриевский, *Топикá* I, 84; *Le typicon de la Grande église*, 322–323; Cf. и Delehaye, *Synaxarium CP*, col. 775–777 и *Synaxaria selecta*.

¹⁰⁶ Delehaye, *Synaxarium CP*, col. 777. 3–777.4. О овим црквама v. Janin, *La géographie III*, 304. Cf. Стародубцев, *Свeиџи лекари*, 104.

¹⁰⁷ Delehaye, *Synaxarium CP*, col. 775–777.

¹⁰⁸ Бројне разнородне прославне списе – житија, страдања и слова – у част светих

Кира и Јована и преноса њихових моштију прикупио је J. Gasco, *Les origines du culte des saints Cyr et Jean*, AnBoll 125/2 (2007) 241–281, а изнова их је размотрила у склопу истраживања ликовних представа двојице светих Стародубцев, *Свeиџи лекари*, 90–106.

¹⁰⁹ Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, 115, fig. 12 (трећи ред, осмо поље).

¹¹⁰ О овој икони cf. *supra*.

¹¹¹ Иконографска садржина за 28. јун није објављена. Опис и идентификацију представа предлагемо на основу фотографија доступних на – „Menologion Icon for Twelve Months,” *The Sinai Icon Collection*, accessed

одликује још од X века ужа брада средње дужине, завршена у једном, два или неколико шпицата прамена, као и то да се од XI века он почиње сликати са залисцима¹¹² требало би овог светог бесребреника препознати у левој фигури. Могуће је једино, за сада, ишчитати у оквиру легенде слова $\Gamma\omega$ што потврђује да млади мученик представља светог Јована.¹¹³ Празник посвећен проналаску моштију светих Кира и Јована могао је бити илустрован, судећи према нешто млађој икони за јун из поменутог сета од дванаест панела за целу годину,¹¹⁴ само ликом светог Кира који је уживао већи светитељски углед у овом пару светих лекара (сл. 5).¹¹⁵ На такву идентификацију нас наводи изглед старијег монаха, седе кратке косе са благим залисцима и брадом средње дужине, који се налази поред светих апостола Петра и Павла, дакле на месту намењеном илустрацији за 28. јун. Изнето мишљење оснажује поређење са представом светог Кира на такође необјављеној икони за јануар која припада истој менолошкој целини.¹¹⁶ Ту је он приказан са светим Јованом за 31. јануар, дан када се прославља њихово страдање.¹¹⁷ Његов лик истоветан је описаном светом мученику на икони за јун, с тим што овде поред крста држи и свој уобичајени атрибут, стаклену бочицу.

Наредна група примера припада сликаним календарима у монументалном и минијатурном сликарству епохе Палеолога.¹¹⁸ У Старом Нагоричину,¹¹⁹ а касније и у Дечанима (сл. 21)¹²⁰ 28. јун је илустрован сценом усековања светих Кира и Јована, док су се сликари оксфордског менолога (*Gr. theol. f. 1, fol. 45r*) (сл. 19)¹²¹ и Козије (сл. 8)¹²² прецизније држали иконограф-

January 26, 2022, <https://vrc.princeton.edu/sinai/items/show/6439>.

¹¹² О иконографији светог Кира v. Стародубцев, *Светии лекари*, 121–123.

¹¹³ Натпис у целини није могуће ишчитати на основу фотографије иконе из фото архиве "Michigan-Princeton-Alexandria Expeditions to Mountain Sinai" Принстон универзитета.

¹¹⁴ О овој менолошкој целини v. supra. Икона за јун није објављена.

¹¹⁵ Детаљније о овом питању на примерима самосталних представа светих Кира и Јована v. Стародубцев, *Светии лекари*, 126 (са примерима представа).

¹¹⁶ Последње две фигуре у шестом реду иконе могу се идентификовати, на основу својих иконографских одлика, као свети бесребреници Кир и Јован. V. "Menologion Icon for Twelve Months," *The Sinai Icon Collection*, accessed January 26, 2022; <https://www.sinaiarchive.org/s/mpa/item/13473>.

¹¹⁷ Delehayе, *Synaxarium CP*, col. 433–435.

¹¹⁸ Увид у исте примере даје Стародубцев, *Светии лекари*, 132, п. 363. Литургијске и хагиографске изворе који указују на поштовање светих лекара Кира и Јована у средњовековној Србији размотрила је Т. Стародубцев, *Краљ Милутиин и светии лекари. Ликовна сведочанства*, Саопштења 50 (2018) 75, 77, те их овде нећемо износити.

¹¹⁹ Натпис: $\delta \acute{\alpha}\gamma\iota\omicron\varsigma \text{ К}\acute{\upsilon}\rho\omicron(\zeta) \text{ к}(\alpha\iota) \text{ } \text{I}\omega(\acute{\alpha}\nu\nu\eta\varsigma) \text{ } \xi\acute{\iota}\phi[\epsilon]\text{t} \text{ т}\epsilon\lambda\epsilon\iota\omega\tau\epsilon$. Cf. Мијовић, *Менолог*, 281, сл. 99; Тодић, *Сѣтаро Нагоричино*, 79.

¹²⁰ Натпис: $\beta\gamma \cdot \kappa\eta \cdot | \text{с}\text{т}\text{ы} \cdot \kappa\upsilon | \rho\beta \text{ } \text{I}\omega(\acute{\alpha})\text{н. V.}$ Мијовић, *Менолог*, 340, сл. 224; Кесић-Ристић, Војводић, *Менолог*, 413.

¹²¹ Натпис на врху: $\text{I}\omega\acute{\alpha}\nu\nu\omicron\upsilon \text{ К}\acute{\upsilon}\rho\omicron\upsilon \text{ т}\epsilon$. Натпис у пољу минијатуре: $\text{К}\acute{\upsilon}\rho\omicron\varsigma \text{ к}\alpha\iota \text{ } \text{I}\omega\acute{\alpha}\nu\nu\eta\varsigma$. V. Hutter, *Corpus*, II, Nr.1, 27; Hutter, *El Menologio*, 109, fol. 45r.

¹²² Натпис: $\text{К}\eta \text{ п}\text{р}\text{ѣ}\text{н}\text{е}\text{с}\text{е}\text{н}\text{е}\text{н}\text{е} \text{ч}\text{с}\text{н}\text{ы}(\text{х}) \text{ } \text{I}\omega\text{с} \text{ } | \text{ц}\text{е}\text{н} \text{с}\text{т}\text{ы}\text{х} \text{ } \text{б}\text{е}\text{с}\text{р}\text{е}\text{б}\text{р}\text{ь}\text{н}\text{н}\text{и}(\text{х}) \text{ } | \text{с}\text{т}\text{ы} \text{ к}\text{у}\text{р}\text{а} \text{ и } \text{I}\omega\text{с}\text{а}\text{н}(\text{а}).$ V. Мијовић, *Менолог*, 359; Negru, *Menologul*, 145.

ског предлошка за празник посвећен проналаску моштију светих бесребреника, насликавши непатворене мошти двојице светих у саркофагу. Најсадржајнији је приказ на минијатури оксфордског рукописа који садржи и приказ једнокуполне цркве у другом плану.¹²³

Илустрације посвећене празнику Обретења моштију светих Кира и Јована биле су осмишљаване на више начина. Осим стојећих фигура, прикази за 28. јун садржали су проналазак часних мошти и усековање двојице светих бесребреника. Иако мартиролошки карактер представа такође има основу у хагиографском тексту који је забележен у рубрикама за 28. јун у средњовековним синаксарима, ипак треба скренути пажњу на то да се на исти начин илустровала и памјат страдања ове двојице светих 31. јануара (Василијев менолог, синајска икона-хексаптих, Трескавац, Дечани, оксфордски менолог) (сл. 22).¹²⁴

Грачаничка слика усековања светих Кира и Јована тематски припада илустрацијама мартиролошког карактера, док јој је по укупном изгледу и композицији најблискије решење из Старог Нагоричина.

НОВИ ПОДАЦИ И ПРЕТПОСТАВКЕ О ЈОШ ЈЕДНОЈ СЦЕНИ ГРАЧАНИЧКОГ МЕНОЛОГА

Најмање могућности има да се поузданије идентификује садржина последње, четврте менолошке представе која се налази у горњем левом делу на источном зиду северозападног поткуполног простора (сл. 23). Три тешко оштећене допојасне фигуре у тамноплавим, односно тамноцрвеним једноставним расама и тамнобраон мандијама свезаним око врата налазе се иза таласасто обликованог брда над представом усековања светих Кира и Јована. Лица су им уништена, али се могу разазнати контуре њихових глава – први је имао кратку седу косу и браду раздвојену у два дела, други тамносмеђу краћу косу, а трећи је био сед и проћелав. Према још увек видљивим појединим деловима фреске, може се рећи да први и трећи монах десном руком благосиљају. Од натписа је сачуван само један део: [...] ε с нидь [...] дорі [...].

С обзиром на редослед менолошких илустрација очекивано би било да описана представа илуструје датум који претходи Обретењу моштију светих Кира и Јована. Једини помен за 27. јун у *Синаксару Цариградске цркве* врши се светом Сампсону Странопримцу,¹²⁵ а његова представа се редовно слика за тај дан у менолозима. У средњовековним синаксарима

¹²³ Cf. и дигиталну репродукцију минијатуре – <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/>.

¹²⁴ *El "Menologio" de Basilio II Emperador de Bizancio* (Vat. gr. 1613), facsimil, Madrid 2005, fol. 360; Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptich*, 83, fig. 7, panel C; Мијовић, *Менолог*, 309, 333, сл. 144; М.

Глигоријевић-Максимовић, *Сликани календар у Трескавцу и сѣихови Христѡфора Миѡиленског*, Зограф 8 (1977) 51; Кесић-Ристић, Војводић, *Менолог*, 396 и нап. 155; Hutter, *Corpus*, II, 16, Abb. 49; eadem, *El Menologio*, 90, fol. 27r.

¹²⁵ Delehaye, *Synaxarium CP*, col. 773–776.

истога дана помињу се још и свети мученик Анект, Кирил Александријски (18. јануар), свети мученик Маркије и мученица Маркија (26. јун).¹²⁶ Имајући у виду да су у менолошким циклусима у Старом Нагоричину и Грачаници многи датуми представљени са две или више памјати, у обзир се мора узети и могућност да је реч о још једној комеморацији за 28. јун. *Синаксар Цариградске цркве* на другом месту помиње праведног Сергија магистра, ктитора Никитијатског манастира пресвете Богородице, а затим и епископа Папилу и ђакон Карпа (13. октобар), преподобног Павла исцелитеља, светог мученика Агатодора и мученицу Агатоники.¹²⁷ Осврнимо се и на сцене грачаничког менолога на суседном северном зиду (сл. 24). Иако нису објављене, нити у потпуности сачуване, видљиви натписи појединих представа од помоћи су за утврђивање основних црта редоследа илустрација за последње дане месеца јуна.¹²⁸ Десну половину доње зоне заузима приказ усековања светог Маркија $\mu < \alpha\rho > \kappa(v) \alpha \nu \nu \eta$, док се недалеко од њега налази мученица Маркија $\mu \alpha \rho \iota$ [...] на земљи. У горњој зони истог простора насликане су четири допојасне фигуре – крајње две приказују неког ђакона и мученика у патрицијској одећи, док су друге две уништене у пределу лица и груди. Имајући у виду да трећи по реду свети држи богато украшену књигу, карактеристичан иконографски елемент светог Сампсона Странопримца, претпостављамо да је овај презвитер и свети лекар био првобитно ту насликан. За прецизније одређење тока грачаничког циклуса од значаја може бити и фигура мученице у белој хаљини и црвеном плашту која је насликана лево од приказа усековања светог мученика Маркија. Иако је пратећи натпис нестао, поузданим се може сматрати податак да је света Февронија једина мученица која се у православним синаксарима прославља између 25. и 30. јуна.¹²⁹ Будући да се ова преподобна мученица помиње као једина за 25. јун и да се редовно слика у менолозима, не треба сумњати да се нашла и у грачаничком менологу. На основу представа које је за сада могуће идентификовати, на источном зиду су илустровани 25. јун (света Февронија), 26. или 27. јун (Страдање светих Маркија и Маркије), свети Сампсон (27. јун). Садржина менолошких илустрација у Старом Нагоричину за поменуте дане је нешто другачија (сл. 25, 26) – насликани су света Февронија (25. јун),¹³⁰ свети Давид Солунски (26. јун),¹³¹ неидентификовани свети, свети Сампсон Странопримац (27. јун), свети Павле са дружином; свети апостоли Руфус, Матеј и Терапонт и свети Кир и Јован (28. јун).¹³²

¹²⁶ *Ibid.*, col. 773–776 и *Synaxaria selecta*.

¹²⁷ *Ibid.*, col. 775–778 и *Synaxaria selecta*.

¹²⁸ Cf. Мијовић, *Менолог*, 303 који наводи да није могуће идентификовати илустрације од 25. до 30. јуна. Дигитални снимци на сајту фонда БЛАГО омогућавају да се изнова, барем делимично, сагледа садржина тих фресака – <https://www.blagofund.org/Archives/Gracanica/exhibits/digital/little-nw/little-nw-44.html>.

¹²⁹ Cf. Delehayе, *Synaxarium CP*, col. 769–772.

¹³⁰ Мијовић, *Менолог*, 281 који наводи дан 26. јун.

¹³¹ Ову представу је идентификовао В. Р. Петковић *Календар у сѣтаром живопису срѣском (Фреске св. Ђорђа у Сѣтаром Нагоричину)*, Старица 1 (1923) 8. Мијовић, *Менолог*, 281 наводи да није пронађена.

¹³² Мијовић, *Менолог*, 281 укључио је представу светог Павла са дружином у илустрацију за 27. јун.

Када се узму у обзир помени у синаксарима као и аналогије у Старом Нагоричину долазимо до закључка да се представа монашких фигура у грачаничком менологу једино може довести у везу са преподобним Павлом лекаром који се прославља 28. јуна. На то би упућивало његово синаксарско житије које казује да је био монах који је имао дар исцељивања.¹³³ Он је приказан као седи монах са брадом и у Старом Нагоричину (сл. 26), а цела група која укључује још двојицу младих мученика налази се, исто као и у Грачаници, изнад приказа усековања светих Кира и Јована. Још једна сличност повезује две представе. Натпис који прати илустрацију у Старом Нагоричину $\acute{\omicron} \delta\sigma\iota\omicron\varsigma \text{ Παῦλος κ(αί) οί σύν αὐτῶ}$ има исту структуру као и српскословенска верзија која се на грачаничкој представи може реконструисати као <εж>ε с нимљ. Постоје, међутим, и неке разлике, односно недостатак податка због чега није могуће са сигурношћу прихватити изнету претпоставку. Прва се односи на саставе трочлане групе коју предводи преподобни Павле – у Нагоричину његову дружину чине двојица мученика, а у Грачаници су то монаси. Осим тога није јасно на кога би се могао односити преостали фрагмент у наставку натписа на фресци коју разматрамо <εж> ε с нимљ [...] доρι [...].¹³⁴ Проблем додатно усложњава чињеница да се ради о нимало познатим светом који, изузев у Старом Нагоричину, није добио представу ни у једном другом менологу. Стога не треба у потпуности искључити ни могућност да се сликарима у Грачаници поткрала грешка. Делимична произвољност у илустровању мање познатих памјати календара може се рецимо приметити на представи страдања светих Маркија и Маркије, чија имена нису правилно исписана у пратећој легенди. Највећи број језичких грешака на фрескама Грачанице утврђен је управо у менолошком циклусу.¹³⁵ Истраживања Павла Мијовића показала су да су сликари задужбина краља Милутина користили веома опширне приручнике који су садржали готово сва имена светих и називе празника источнохришћанске цркве. Упоредивањем дидаскалија из менолошког циклуса у Старом Нагоричину које су искључиво на грчком и оних у Грачаници које су готово све на српскословенском закључено је да су током живописања Липљанске катедрале настали и преводи натписа из грчких изворника.¹³⁶

Као допуну изнетом скрећемо пажњу и на садржину српских рукописа у којима су помени, житија, прославни састави и службе светима и празницима распоређени по календарском редоследу. Будући да се у синаксарима Никодимовог и Романовог типика, који су превођени са грчког оригинала истих година када настају и фреске у Грачаници, налазе углавном само најважнији помени за сваки дан године, као пример наводимо Лесновски пролог, нешто млађи извор са много већим бројем памјати. У овом рукопису је забележено за 28. јун више спомена – по-

¹³³ Х. Столић, *Православни свейачник. Synaxarium CP*, col. 775–778 и *Synaxaria selecta. Месецослов свейих*, I (септембар–јун), Београд 1988, 520.

¹³⁵ Тодић, *Грачаница*, 228.

¹³⁴ Као што је поменуто 28. јуна се слави и мученик Агатор. Cf. Delehaeye,

¹³⁶ Мијовић, *Менолог*, 44–45.

сле Обретења моштију светих Кира и Јована следе кратке памјати преподобном оцу Павлу врачу, Агатодору, Агатонику и мученику Јосифу вѣ ж(д)ε · де(н) · прѣпо(д)обнаго о(т)ца н(д)шего · павла врача · и ага-ф(до)ра · и агатоника · и ц(о)ч(е)ника и(с)сифа.¹³⁷ Осим редоследа спомена, занимљиво је и то што за разлику од светог Јосифа, свети Агатодор и Агатоник нису означени као мученици, а света Агатоника је исписана у мушком облику. Претпостављамо да су слично формулисани, односно преведени помени приликом исписивања легенди на грачаничким фрескама, могли да унесу извесну неусаглашеност између литерарних извора и иконографских предложака. У случају грачаничког примера најизвесније делује да су фрескописци испунили предвиђену скромну површину на источном зиду северозападног поткуполног простора тако што су груписали три света који се помињу 28. јуна. На то би указивао поменути остатак натписа до(р) [...], који може бити део имена ага-ф(до)р. Када је реч о монашкој иконографији сва три лика, она је могла проистећи као решење у недостатку прецизнијих светачких категорија у последње две памјати.

Последњи дани месеца јуна у грачаничком менологу одабрани су, као и већина других, у складу са *Синаксаром Цариградске цркве*. Опширност циклуса омогућила је да се поред најважнијих празника – Обретења моштију светих Кира и Јована (28. јун), Страдања светих апостола Петра и Павла (29. јун) и Сабора светих дванаест апостола (30. јун) – прикажу и мање важни свети који се славе 28. јуна. Могуће је да је међу насликаним светима био преподобни Павле врач, мада нема основа за потврду такве претпоставке. Препознатљиви и давно утврђени иконографски обрасци нарочито поштованих празника, првенствено оних који славе успомену на свете апостоле, примењени су и у разматраним грачаничким менолошким представама. Њихова блискост са старијом живописаном календарском целином из Старог Нагоричина огледа се у више аспеката који обухватају исти или готово исти одабир представа, подударност њихових распореда у оквиру шире просторне целине, а највећа сличност огледа се у иконографским и композиционим решењима сцена што указује на то да су сликари у обе задужбине краља Милутина често користили исте предлошке.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – REFERENCE LIST

- Алибегашвили Г., *Художественный принцип иллюстрирования грузинской рукописной книги XI – начала XIII в.*, Тбилиси 1973.
- Богдановић Д., *Две редакције сѣиховног ѿролога у рукописној збирци манастира Дечани. Ујоредна исцѣраживања* 1 (1975) 35–72.

- Стародубцев Т., *Оглед о сликарним календарима у средњовековној Србији и њиховим ијасним исјочницима. Пример месеца септембра*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 45 (2017) 71–90.
- Стародубцев Т., *Краљ Милуџин и свети лекари. Ликовна сведочанства*, Саопштења 50 (2018) 75–94.
- Стародубцев Т., *Свети лекари. Поштовање и представљање у исјочнохришћанском свету средњег века*, Београд 2018.
- Столић Х., *Православни свјетачник. Месеослов светих*, I (септембар–јун), Београд 1988.
- Суботин-Голубовић Т., *Календари српских рукописа прве половине XV века*, Зборник радова Византолошког института 43 (2006) 175–187.
- Тодић Б., *Грачаница. Сликарство*, Београд – Приштина 1988.
- Тодић Б., *Српско сликарство у доба краља Милуџина*, Београд 1998.
- Тодић Б., *Сјаро Нагоричино*, Београд 1993.
- Трифорова А. Н., *Икона в собрании Новгородского музея*, Великий Новгород 2013.
- Тяжелов В. Н., *Государственный музей изобразительных искусств имени А. С. Пушкина. Путеводитель. Искусство Древнего мира. Византийское и Западно-европейское искусство VIII–XVIII веков*, Москва 2019.
- Чанак-Медић М., Поповић Д., Војводић Д., *Манасијр Жича*, Београд 2014.
- Baumstark A., *Ein illustriertes griechisches Menaion des Komnenenzeitalters*, Oriens christianus, 3/1 (1927) 67–79.
- Bibliotheca hagiographica graeca*, Bruxelles 1909.
- Bibliotheca hagiographica graeca. Novum Auctarium*, ed. F. Halkin, Bruxelles 1984.
- Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*, II, Oxford, Bodelian Library II, Stuttgart 1978.
- Ecclesiae Graecae martyrologium metricum ex Menaeis, cod. Chiffletiano, Actisque Sanctorum*, ed. U. G. Siberus, Lipsiae 1727.
- El "Menologio" de Basilio II Emperador de Bizancio (Vat. gr. 1613)*, facsimil, Madrid 2005.
- Esbroeck M. Van, *Neuf listes d'apôtres orientales*, Augustinianum 34 (1994) 109–199.
- Follieri E., *I calendari in metro innografico di Cristoforo Mitileneo*, Brussels 1980.
- Galavaris G., *An Eleventh Century Hexptych of the Saint Catherine's Monastery at Mount Sinai*, Venice – Athens 2009.
- Gascou J., *Les origines du culte des saints Cyr et Jean*, Analecta Bollandiana 125/2 (2007) 241–281.
- Guignard C., *Greek Lists of the Apostles: New Findings and Open Questions*, Zeitschrift für Antikes Christentum 20/3 (2016) 469–495.
- Holy Image, Hallowed Ground: Icons from Sinai*, ed. R. S. Nelson, K. M. Collins, Los Angeles 2006.
- Hutter I., *El Menologio de Oxford (ms. Gr. th. f. 1, Bodleian Library, Oxford). Libro de estudios*, Madrid 2007.
- James M. R., *The Apocryphal New Testament*, Oxford 1975.
- Janin R., *Géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, III, *Les Eglises et les monastères de Constantinople*, Paris 1953.
- Jordan R. H., *The Synaxarion of the monastery of the Theotokos Evergetis. March-August. The movable cycle*, Belfast 2005.
- Kazhdan A., *Christopher of Mytilene*, in: ODB II, ed., A.-M. Talbot, New York – Oxford 1991, 442.
- Le typicon de la Grande église, Ms. Sainte-Croix no 40, Xe siècle*, introduction, texte critique, traduction et notes, ed. J. Mateos, I, Roma 1962.
- Lipsius R. A., *Die apokryphen Apostelgeschichten und Apostellegenden*, I–II, Braunschweig 1883–1884.

- Lossky A., *Le Typikon Byzantin: édition d'une version grecque partiellement inédite: analyse de la partie liturgique*, Paris 1987.
- Lossky A., *Die griechischen sabaitischen liturgischen Typika—ihre kulturgeschichtliche Bedeutung und Stellung zwischen Palästina und Konstantinopel*, in: *Orientierung über das Ganze: liturgische Vielstimmigkeit der Ökumene und das Zweite Vatikanische Konzil*, ed. A. Gerhards, T. Chronz, Berlin – Münster, 2015, 55–72.
- Lowden J., *The Jaharis Gospel Lectionary: The Story of a Byzantine Book*, New York 2009.
- Marinis V. N., *Icon with the Synaxis of the Apostles*, in: *Byzantium: Faith and Power (1261–1557)*, ed. H. C. Evans, New York – New Haven 2004, 189–190.
- Miller N., Teteriatnikov N., *The Twelve Apostles*, in: *Byzantium at Princeton: Byzantine Art and Archaeology at Princeton University. Catalogue of an Exhibition at Firestone Library*, ed. S. Ćurčić, A. St. Clair, Princeton 1986, 168–170.
- Mošin V., *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije: Opis rukopisa*, I, Zagreb 1955.
- Mošin V., *Slavenska redakcija prologa Konstantina Mokisijskog u svjetlosti vizantijsko-slavenskih odnosa XII–XIII vijeka*, Zbornik Historijskog instituta JAZU 2 (1959) 17–68.
- Negrău E., *Menologul de la Cozia. Iconografie și inscripții*, Studii si Cercetari de Istoria Artei 8 (2018) 119–148.
- New Testament Apocrypha*, II, *Writings Relating to the Apostles, Apocalypses and Related Subjects*, ed. E. Hennecke, W. Schneemelcher, Philadelphia 1965.
- Parpulov G. R., *Mural and Icon Painting at Sinai in the Thirteenth Century*, in: *Approaching the Holy Mountain. Art and Liturgy at St Catherine's Monastery in the Sinai*, ed. S. E. J. Gerstel, R. S. Nelson, Turnhout 2010, 345–414.
- Patterson Ševčenko N., *An Eleventh Century Illustrated Edition of the Metaphrastian Menologium*, East European Quarterly 13 (1979) 423–430.
- Patterson Ševčenko N., *Illustrated Manuscripts of the Metaphrastian Menologion*, Chicago 1990.
- Patterson Ševčenko N., *Marking holy time: the Byzantine calendar icons*, in: eadem, *The Celebration of the Saints in Byzantine Art and Liturgy*, IV, Farnham 2013, 51–61.
- Schermann T., *Prophetarum vitae fabulosae: indices apostolorum discipulorumque Domini Dorotheo, Epiphanio, Hippolyto aliisque vindicata*, Leipzig 1907.
- Schermann T., *Propheten- und Apostellegenden: nebst Jüngerkatalogen des Dorotheus und verwandter Texte*, Leipzig 1907.
- Ševčenko N. P., *Synaxaria and Menologia*, in: *A Companion to Byzantine Illustrated Manuscripts*, ed. V. Tsamakda, Leiden – Boston 2017, 319–327.
- Sinai: Treasures of the Monastery*, ed. K. Manafis, Athens 1990.
- Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e Codice Sirmondiano Nunc Berolinensi*, ed. H. Delehaye (Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris), Brussels 1902.
- The Sabaite Heritage in the Orthodox Church from the Fifth Century to the Present*, ed. J. Patrich, Leuven 2001.
- Tischendorf C., *Acta apostolorum apocrypha*, Lipsiae 1851.
- Weyl Carr A., *Byzantine illumination, 1150–1250: The study of a provincial tradition*, Chicago–London 1987.
- Βοκοτόπουλος Π., *Βυζαντινές εικόνες*, Αθήνα 1995.
- Σωτηρίου Γ. και Μ., *Εικόνες τῆς μονῆς Σινᾶ*, I–II, Αθήνα 1956–1968.

A FEW HERETOFORE UNIDENTIFIED SCENES IN THE GRAČANICA MENOLOGION

The paper identifies some scenes in the Gračanica menologion that illustrate the last three days of the month of June – the Translation of the Relics of St. Cyrus and John (28 June), Martyrdom of the Holy Apostles Peter and Paul (29 June), and the Synaxis of the Twelve Holy Apostles (30 June). It also brings new information about another scene, possibly St. Paul the Physician (28 June).

Keywords: Gračanica, painted menologion, Serbian medieval painting, Translation of the Relics of St. Cyrus and John, Martyrdom of the Holy Apostles Peter and Paul, Synaxis of the Twelve Holy Apostles

The cleaning of all fresco paintings in the katholikon of the Gračanica Monastery, undertaken as part of the extensive conservation works (2010–2018), has allowed us to more clearly assess and document some menologion illustrations in the upper zones, which have remained beyond the reach of *in situ* study due to their inaccessibility. Those images include the frescoes in the penultimate zone of the calendar on the eastern wall of the northwestern space below the dome.

We will first look at the scene in the upper right field, which has a surviving inscription, date, and a recognizable iconography: the Synaxis of the Twelve Holy Apostles, celebrated on 30 June. St. Peter leads the group on the left and an apostle with a damaged face, holding a book with red, unadorned covers—presumably St. Paul, the other apostolic *coryphaeus*—spearheads the one on the right. The evangelists St. Matthew and St. Luke, the young apostles Thomas and Philip, St. Andrew, and, possibly, St. John the Theologian have also been identified. The Synaxis of the Twelve Holy Apostles is commemorated on 30 June in liturgical synaxaria. The hagiographic elements of the commemoration for the Synaxis of the Twelve Apostles in the *Synaxarion of Constantinople* represent a collection of brief apocryphal information about the life, missionary work, and martyrdom or death of each of the Twelve. Not many representations of this feast have survived in the menologia created from the eleventh to the end of the thirteenth century, which makes the calendar icons from the treasury of St. Catherine's Monastery on Mt. Sinai precious visual evidence indeed. The oldest among them is the icon-hexptych from the second half of the eleventh century featuring a group of apostles in the segment for 30 June, with the four evangelists occupying the central place in the composition. Two more representations of the Synaxis of the Twelve Holy Apostles have been identified on the Sinai menologion icons—a diptych from the late eleventh century and a June icon belonging to an ensemble of twelve menologion icons for every month of the year from the twelfth century. Another example that can be classed into this group has a very different thematic and iconographic concept. It is the illustrated menaion from the Lavra of St. Sabbas the Sanctified near Jerusalem (*Cod. Saba 208*, 91r–92r) created in the late twelfth century.

The illustration for 30 June is a martyrological ensemble consisting of three miniatures showing the apostles' martyrdoms. Unlike Middle Byzantine art, in which the menologion found its place in illustrated manuscripts and icons, during the Palaiologan era, it made its way into wall painting. The painted calendars in King Milutin's foundations belong to the beginnings of this new phase in menologion illustration. Before Gračanica, the Synaxis of the Twelve Holy Apostles appeared as the illustration for 30 June at Staro Nagoričino. An image for 30 June has also survived in the extensive painted menologia at Dečani, the katholikon of the Wallachian monastery of Cozia, the Church of Simeon the God-Receiver at the Zverin Monastery in Veliky Novgorod, and in an illustrated menologion from the Bodleian Library in Oxford (*Gr. th. f. 1*, fol. 45v). Except in calendar illustrations, the Synaxis of the Twelve Holy Apostles also appears in Palaiologan art as an independent theme on icons. Two first-rate works from this period have reached us, which, based on their artistic value, seem to have been made in Constantinople in the early fourteenth century: an icon from the Pushkin State Museum of Fine Arts in Moscow and an icon from the Princeton University Art Museum. Finally, there is another late medieval icon that can add to our knowledge of the iconography of the Synaxis of the Twelve Holy Apostles and the different aspects of the cultic celebration of this feast in the Orthodox oikoumene: an icon from the first half of the fifteenth century (c. 1432), originally part of the iconostasis in the Novgorod Church of the Twelve Apostles in the Abyss (Propastyakh) and now in the Novgorod Museum.

The listed examples allow us to comprehensively assess the theme of the Synaxis of the Twelve Holy Apostles and more accurately determine the iconographic features of the Gračanica image. The iconographic scheme, fixed from the eleventh century onward, did not undergo significant changes. The martyrological nature of the apostolic iconography, which appeared as an isolated example in miniature painting, failed to take root in the evolution of calendar illustrations. The appearance of the representations and the organization of the apostolic group were largely determined by the available space, which usually suited the format of calendar scenes. The essential characteristics of the illustrations of the Synaxis of the Twelve Holy Apostles concern the selection of Christ's disciples. The image of Christ's church, with the apostles as its cornerstones, was expressed through various emphases in the selection of its members, drawing on the lists of the apostles in the Gospels, liturgical sources, apostolic lists, and the ecclesiastical teaching of apostolic succession. The Sinai menologion icons highlight the writers of the Gospels as the most deserving for spreading Christ's teachings. In the later period, the apostolic underpinnings of the church of Christ are embodied in the princes of the apostles, or sometimes only the figure of St. Peter, usually accompanied by the evangelists and St. Andrew. Although they were done by the same painting workshop, the one that frescoed King Milutin's foundations, the calendar illustrations for 30 June at Staro Nagoričino and Gračanica are not identical. The symmetrical composition of the Gračanica painting is the most reminiscent of the miniature from

the Oxford menologion, and its content is the same or very close to the group of examples that feature the two princes of the apostles, St. Peter and St. Paul, the evangelists, and St. Andrew.

Representations of upside-down crucifixion and beheading occupy the bulk of the lower zone of the eastern wall in the northwestern space below the dome. These can be identified as the scene of the Martyrdom of the Holy Apostles Peter and Paul (29 June). Hagiographical accounts of the crucifixion of St. Peter and the beheading of St. Paul, traditionally believed to have taken place in Rome during Nero's reign, were the principal literary source for the iconographic shaping of calendar illustrations for 29 June [*Sin. gr. 9 (Vlad. 389)*, fol. 57r; *Par. gr. 1528*, 62v; *Cod. Saba 208*, fol. 87v; *Gr. theol. f. 1*, fol. 45v]. However, they could also have a much simpler concept [synaxarion of Zachary Valashkersky, *Messan. Salvador 27*, fol. 350r; *Cod. 35 (303)*, fol. 41r; the Sinai icon-hexptych]. Illustrations for 29 June were identified on the slightly later abovementioned icons from St. Catherine's Monastery on Mt. Sinai, whose menologion contents have never been published. The illustrations of both icons consist of the standing figures of the apostolic princes. In monumental painting, menologion illustrations for 29 June also repeat earlier iconographic patterns. The inverted crucifixion of Peter and the beheading of Paul appear at Staro Nagoričino, Dečani, Cozia, and the Church of Simeon the God-Receiver at the Zverin Monastery in Novgorod. A look into menologion representations for 29 June shows that, in the medieval period, two iconographic solutions were chiefly used, with one or the other chosen depending on the overall visual-artistic conception and the available space for this composition in a menologion cycle. Scenes of the martyrdoms of the apostolic princes are more numerous, and their iconographic scheme, established in the eleventh century, changed little over time. Painted calendars also often featured the figures of St. Peter and St. Paul, which, unlike representations of their martyrdoms, highlighted the sublime nature of the apostolic princes' images routinely painted in Orthodox churches. Expectedly, the closest iconographic and compositional analogy for the Gračanica menologion representation is its counterpart at Staro Nagoričino.

The third image that has, until now, remained beyond the reach of scholarly investigations is on the left side of the lower zone of the eastern wall in the northwestern space below the dome, so it chronologically precedes the martyrdoms of St. Peter and St. Paul. Although the accompanying inscription is lost, its iconographic content—the beheading of two martyrs—leaves little room for uncertainty: the described scene is an illustration for 28 June, when the Orthodox Church commemorates the translation of the relics of St. Cyrus and John. Iconographic evidence of representations for 28 June in the earliest phase of menologion illustrations has survived on some icons from St. Catherine's Monastery on Mt. Sinai. The scene of the translation of the relics of Cyrus and John on the icon-hexptych shows a male figure digging out the grave of the holy unmercenaries. Sts. Cyrus and John can also be identified among the figures for 28 June on the right wing of a diptych for the entire year. Judging by the slightly later icon for June from the twelve-panel set for the whole

year, the feast that marks the discovery of Cyrus' and John's relics could also be illustrated solely with a figure of Cyrus, the more revered saint in this pair of holy physicians. The following group of examples comes from painted calendars in monumental and miniature painting of the Palaiologan era. At Staro Nagoričino, and later at Dečani, the illustration for 28 June shows the beheading of Cyrus and John, whereas the painters of the Oxford menologion (*Gr. theol. f. 1*, fol. 45r) and Cozia more scrupulously followed the iconographic template for the feast of the discovery of these unmercenary's relics, choosing to depict the pair's intact relics in a sarcophagus. Illustrations devoted to the feast of the Translation of the Relics of Sts. Cyrus and John could take several solutions. Besides full-length figures, representations for 28 June included the discovery of the venerable relics and the beheading of the two *anargyroi*. The Gračanica scene of the beheading of Cyrus and John thematically belongs among martyrological illustrations, but the Staro Nagoričino solution is its closest analogy in terms of overall appearance and composition.

The least likely to be securely identified is the last, fourth menologion image, located in the upper left part of the eastern wall in the northwestern space below the dome, which includes three heavily damaged, half-length monk figures. Considering the order of menologion illustrations, one would expect this representation to illustrate the date before the Translation of the Relics of Sts. Cyrus and John. The only memory for 27 June in the *Synaxarion of Constantinople* is dedicated to St. Sampson the Hospitable, whereas medieval synaxaria also mention the holy martyr Anektos, Cyril of Alexandria (18 January), the holy martyr Marcius, and the martyress Marcia (26 June). Given that in the menologion cycles at Staro Nagoričino and Gračanica, many dates include two or more commemorations, we must also consider the possibility that this is another commemoration for 28 June. The *Synaxarion of Constantinople* mentions as the second name St. Sergios Niketiates, *magistros* and founder of the Monastery of the Mother of God *tou Niketiatou*, followed by the bishop Pappos and deacon Karpos (13 October), St. Paul the Physician, the holy martyr Agathodoros, and the martyress Agathonike. Taking into account commemorations in synaxaria and the analogies at Staro Nagoričino, we arrive at the conclusion that the representations of the two monks in the Gračanica menologion can only be associated with St. Paul the Physician, commemorated on 28 June. His synaxarion *vita*, which reports that he was a monk with healing powers, would suggest this. He is shown as a white-haired, bearded monk at Staro Nagoričino, too, and the entire group, which also includes two more young martyrs, is located, like in Gračanica, above the scene of the beheading of Sts. Cyrus and John.

СЛ. 1. ГРАЧАНИЦА, СЛИКАНИ КАЛЕНДАР ЗА МЕСЕЦ ЈУН (ФОТО: BLAGO FUND)

СЛ. 2. ГРАЧАНИЦА, СЛИКАНИ КАЛЕНДАР, ИЛУСТРАЦИЈА ЗА 30. ЈУН (ФОТО: ВЛАГО FUND)

СЛ. 3. МАНАСТИР СВЕТЕ КАТАРИНЕ НА СИНАЈУ, ИКОНА-ХЕКСАПТИХ, ИЛУСТРАЦИЈЕ ЗА 28–30. ЈУН (BY PERMISSION OF SAINT CATHERINE'S MONASTERY, SINAI, EGYPT. PHOTOGRAPH COURTESY OF MICHIGAN-PRINCETON-ALEXANDRIA EXPEDITIONS TO MOUNT SINAI)

СЛ. 4. МАНАСТИР СВЕТЕ КАТАРИНЕ НА СИНАЈУ, ИКОНА-ДИПТИХ, ИЛУСТРАЦИЈЕ ЗА 27–30. ЈУН (BY PERMISSION OF SAINT CATHERINE'S MONASTERY, SINAI, EGYPT. PHOTOGRAPH COURTESY OF MICHIGAN-PRINCETON-ALEXANDRIA EXPEDITIONS TO MOUNT SINAI)

СЛ. 5. МАНАСТИР СВЕТЕ КАТАРИНЕ НА СИНАЈУ, ИКОНА ЗА МЕСЕЦ ЈУН, ИЛУСТРАЦИЈЕ ЗА 28–30. ЈУН (BY PERMISSION OF SAINT CATHERINE'S MONASTERY, SINAI, EGYPT. PHOTOGRAPH COURTESY OF MICHIGAN-PRINCETON-ALEXANDRIA EXPEDITIONS TO MOUNT SINAI)

СЛ. 6. СТАРО НАГОРИЧИНО, СЛИКАНИ КАЛЕНДАР, ИЛУСТРАЦИЈЕ ЗА 29. И 30. ЈУН (ПРЕМА: П. МИЈОВИЋ, МЕНОЛОГ)

СЛ. 7. ДЕЧАНИ, СЛИКАНИ МЕНОЛОГ, ИЛУСТРАЦИЈА ЗА 30. ЈУН (ФОТО: BLAGO FUND)

СЛ. 8. КОЗИЈА, СЛИКАНИ МЕНОЛОГ, ИЛУСТРАЦИЈЕ ЗА 28–30. ЈУН (ФОТО: ДАНИЈЕЛ КОНСТАНТИНЕСКУ)

СЛ. 9. НОВГОРОД, ЦРКВА СИМЕОНА БОГОПРИМЦА У ЗВЕРИНСКОМ МАНАСТИРУ, СЛИКАНИ МЕНОЛОГ, ИЛУСТРАЦИЈА ЗА 30. ЈУН (ФОТО: ВИКТОРИЈА АНДРЕЈЕВА)

СЛ. 10. БИБЛИОТЕКА БОДЛЕАНА У ОКСФОРДУ, *GR. TH. F. 1*, ИЛУСТРОВАНИ МЕНОЛОГ, ИЛУСТРАЦИЈА ЗА 30. ЈУН
(ФОТО: © BODLEIAN LIBRARIES, UNIVERSITY OF OXFORD – [HTTPS://DIGITAL.BODLEIAN.OX.AC.UK/](https://digital.bodleian.ox.ac.uk/))

Сл. 11. ПУШКИНОВ ДРЖАВНИ МУЗЕЈ ЛЕПИХ УМЕТНОСТИ У МОСКВИ, ИКОНА СА ПРЕДСТАВОМ САБОРА ДВАНАЕСТ СВЕТИХ АПОСТОЛА (ФОТО: WIKIMEDIA COMMONS)

СЛ. 12. МУЗЕЈ УМЕТНОСТИ УНИВЕРЗИТЕТА ПРИНСТОН, ИКОНА СА ПРЕДСТАВОМ САБОРА ДВАНАЕСТ СВЕ-ТИХ АПОСТОЛА (ПРЕМА: *BYZANTIUM AT PRINCETON*)

СЛ. 13. МУЗЕЙ НОВГОРОДА, ИКОНА СА ПРЕДСТАВОМ САБОРА ДВАНАЕСТ СВЕТИХ АПОСТОЛА
([HTTP://WWW.ICONRUSSIA.RU/ICON/DETAIL.PHP?ID=2107](http://www.iconrussia.ru/icon/detail.php?id=2107))

СЛ. 14. ГРАЧАНИЦА, СЛИКАНИ КАЛЕНДАР, ИЛУСТРАЦИЈА ЗА 29. ЈУН (ФОТО: BLAGO FUND)

СЛ. 15. БИБЛИОТЕКА БОДЛЕАНА У ОКСФОРДУ, *GR. TH. F. 1*, ИЛУСТРОВАНИ МЕНОЛОГ, ИЛУСТРАЦИЈЕ ЗА 29. И 30. ЈУН (ФОТО: © BODLEIAN LIBRARIES, UNIVERSITY OF OXFORD – [HTTPS://DIGITAL.BODLEIAN.OX.AC.UK/](https://digital.bodleian.ox.ac.uk/))

СЛ. 16. НАЦИОНАЛНА БИБЛИОТЕКА ФРАНЦУСКЕ У ПАРИЗУ, *PAR.GR. 1528*, ИЛУСТРАЦИЈА ЗА 29. ЈУН ([HTTPS://WWW.NASSCAL.COM/MANUSCRIPTA-APOCRYPHORUM/PARIS-BIBLIOTHEQUE-NATIONALE-DE-FRANCE-GR-1528](https://www.nasscal.com/manuscripta-apocryphorum/paris-bibliotheque-nationale-de-france-gr-1528))

СЛ. 17. ДЕЧАНИ, СЛИКАНИ МЕНОЛОГ, ИЛУСТРАЦИЈА ЗА 29. ЈУН (ФОТО: BLAGO FUND)

СЛ. 18. НОВГОРОД, ЦРКВА СИМЕОНА БОГО-ПРИМЦА У ЗВЕРИНСКОМ МАНАСТИРУ, СЛИКАНИ МЕНОЛОГ, ИЛУСТРАЦИЈА ЗА 29. ЈУН (ФОТО: ВИКТОРИЈА АНДРЕЈЕВА)

СЛ. 19. БИБЛИОТЕКА БОДЛЕАНА У ОКСФОРДУ, *GR. TH. F. 1*, ИЛУСТРОВАНИ МЕНОЛОГ, ИЛУСТРАЦИЈЕ ЗА 27. И 28. ЈУН (ФОТО: © BODLEIAN LIBRARIES, UNIVERSITY OF OXFORD – [HTTPS://DIGITAL.BODLEIAN.OX.AC.UK/](https://digital.bodleian.ox.ac.uk/))

СЛ. 20. ГРАЧАНИЦА, СЛИКАНИ КАЛЕНДАР, ИЛУСТРАЦИЈА ЗА 28. ЈУН (ФОТО: VLAGO FUND)

СЛ. 21. ДЕЧАНИ, СЛИКАНИ МЕНОЛОГ, ИЛУСТРАЦИЈА ЗА 28. ЈУН (ФОТО: BLAGO FUND)

СЛ. 22. АПОСТОЛСКА БИБЛИОТЕКА У ВАТИКАНУ, МЕНОЛОГ ЦАРА ВАСИЛИЈА II, VATIC. GR. 1613, ИЛУСТРАЦИЈА

ЗА 31. ЈАНУАР (ПРЕМА: *EL MENOLOGIO DE BASILIO II*)

СЛ. 23. ГРАЧАНИЦА, СЛИКАНИ КАЛЕНДАР, ИЛУСТРАЦИЈА ЗА 28. ЈУН ? (ФОТО: VLAGO FUND)

СЛ. 24. ГРАЧАНИЦА, СЛИКАНИ КАЛЕНДАР, ИЛУСТРАЦИЈЕ ЗА 25-28. ЈУН (ФОТО: VLAGO FUND)

СЛ. 25. СТАРО НАГОРИЧИНО, СЛИКАНИ КАЛЕНДАР, ИЛУСТРАЦИЈЕ ЗА 25–30. ЈУН

СЛ. 26. СТАРО НАГОРИЧИНО, СЛИКАНИ КАЛЕНДАР, ИЛУСТРАЦИЈЕ ЗА 26–30. ЈУН (ПРЕМА: П. МИЛОВИЋ, *МЕНОЛОГ*)